

1909

П - 619.131

БІБЛІОТЕКА „НАШОЇ КУЛЬТУРИ“
видає проф. д-р Іван Огієнко.

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

ГОЩИНСЬКИЙ, СЛОВАЦЬКИЙ
І ШЕВЧЕНКО ЯК СПІВЦІ
КОЛІЇВЩИНИ.

ВІДБИТКА З «НАШОЇ КУЛЬТУРИ» 1936 Р.

ЛЬВІВ, 1936.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
DEPT. OF PHYSICS
ANN ARBOR

БІБЛІОТЕКА „НАШОЇ КУЛЬТУРИ“
видає проф. д-р Іван Огієнко.

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

ГОЩИНСЬКИЙ, СЛОВАЦЬКИЙ І ШЕВЧЕНКО ЯК СПІВЦІ КОЛІЇВЩИНИ.

ВІДБИТКА З «НАШОЇ КУЛЬТУРИ» 1936 Р.

ЛЬВІВ, 1936.

[Друк. Дон. Маш. на Шевченка; Львів ? з видавців
в центр. „Наша Культура“]

II 619.13A

І. Коліївщина в польській літературі.

Українські народні рухи у XVIII ст. відомі під назвою гайдамаччини. Помічаємо той рух спершу на Волині й Поділлі, опісля скупчується він у другій четверті XVIII ст. в Україні. Перший раз більше повстання знялося в правобережній Україні 1734 року при нагоді безкоролів'я після смерти короля Августа II. Немалої сили було також повстання в 1750 році. Одначе найбільш яскравий вираз знайшов гайдамацький рух у т. зв. Коліївщині в 1768 році, що закінчилася Уманською різнею та страшними езекуціями над пійманими коляями.

Хоча ще й сьогодні криваві тіні Залізняка й Гонти, які відіграли головну ролю в Коліївщині, з'являються в деяких моментах і розділяють обидва народи, польський і український, проте на диво в добі романтизму власне Коліївщина модна тема польських творів. Побіч відомих творів Гоцинського, Михайла Грабовського, Юлія Словацького й Михайла Чайковського, маємо ще багато творів менших і зовсім забутих письменників, яких нагадав нам Василь Щурат у цікавій розвідці: „Коліївщина в польській літературі до 1841 року“.¹ До забутих творів належать: Я. Н. Камінського „Helena czyli Hajdamacy na Ukrainie“,² Стефана Вітвіцького „Sluga i pan“, Михайла Сухоровського „Wanda Potocka czyli schronienie w lasku św. Zofji“, Семенського „Wieś Serby“, Олександра Грози „Pierwsza pokuta Zeleźniaka“ тощо.

Зо змісту згаданих творів бачимо наявно, що їхні автори щось більше мали на оці, як воскрешувати криваві марева Коліївщини або бити по нервах людей сенсаційністю сюжетів; ми помічаємо, що зо змісту згаданих творів проблискує висока думка, що в їх змісті корениться ідеологія. Письменники не бачать уже в коляях тільки простих злочинців, але дошукуються в їх злочині людських мотивів, не самих звірячих інстинктів; знаходять у них людське серце, але просте та збаламучене; що більше, в деяких творах уже брешуть голосна нотка демократично-

¹ „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“, 1910, V кн.

² Д-р Віктор Ган думає, що не підпадає ніякому сумнівові, що Словацький знав п'єсу Камінського „Helena czyli Hajdamacy na Ukrainie“, а найкращим доказом того є, що Словацький ужив того самого прізвища „Тименко“ та запозичив подібних мотивів (Рам. Lit. XXVII, 3).

революційної пропаганди й побажання польсько-українського союзу для однієї мети — вільної Польщі, в якій могли б працювати згідно для однієї ідеї два братні народи. В забутій мелодрамі Михайла Сухоровського громадається під гайдамацьким стягом поляки та українці й співають:

Wiwat nasza przyjaźń stara:
Polak, Rusin — jedna wiara!

А Швачка загриває їх до боротьби з панами такими словами: „Чи довго ще маємо жити в темноті, працювати в холоді та голоді як невільники, й обагрювати себе кров'ю над не своїм снопом, а опісля плакати та нарікати під закопченою стріхою, що нужденне тіло до крові попадалося від спеки або морозу? Ні! ніколи! доволі тієї неволі! Тому беріть у руки ваші ножі, нехай довше не вкриваються ржою; помста нашим кривдникам; покажیم тим жорстоким та негідним дідичам, що й хлоп зуміє бути паном; покажемо світові, що воля та рівність усюди мають панувати!“ Лукіян Семенський ставить перед очі шляхти марево Коліївщини й грозить за кривди відплатою. Михайло Грабовський, хоча бачить у Коліївщині саму племінну ненависть, омрячені спогади давнього чисто воєнного побуту, зосібна релігійний фанатизм,¹ проте не забуває подібно, як Стефан Вітвіцький і Олександр Гроза, що поміж коліями знаходилися теж благородні люди, що з нараженням власного життя на небезпеку боронили від загибелі поляків. Іще далі йде Михайло Чайковський. Хоча сам шляхтич, не закривав очей на кривди українського народу під пануванням шляхти й випомінає шляхті ті кривди: „Український народ бродить у сльозах і в нужді, з голоду вмирає серед буйних нив; а сваволя шляхти знущується над соромливістю жінок та доньок нереестровців; хто посміє згадати про волю, мусить конати в муках під батогамі нелюдських губернаторів та економів.“² Але одночасно він вірив, що „знайдуться люди, що селянина й шляхтича зв'яжуть вузлом нерозривного побратимства та зворохоблять до зброї всіх синів польської землі“³ і бажав собі „лицарською гуляцтвом козаків поставити на ноги Польщу — братерством поляків спольщити козаків.“

Питання тепер, чи мода на гайдамаків, коліїв у польській літературі появилася самостійно під впливом у польському суспільстві бродячих ідей, чи польські письменники під тим поглядом мали вже попередників, що їм промостили шлях і підготували ґрунт, на який кинули польські письменники нові свої зерна? Отже польські письменники мали попередників, і то побіч менше визначних, навіть геніяльних. У 1773 р. появилася анонімно „Götz von

¹ Koliszczyzna i stepy, стр. 94.

^{2 3} Wernyhora, стр. 3 і 78.

Berlichingen“ Гете. В цій драмі середньовічний лицар Гетц в обороні пригнічених веде боротьбу з княжатами та з духовенством, маючи на меті „очистити гори від вовків“, „принести з лису шматок м'яса для сусіда, що оре ріллю супокійно“, щоб „укупі з ним попоїсти юшки“, а навіть стає на чолі селянського повстання, що вибухає в серці Швабії й ширить знищення та вбивства. В драмі є також згадка про жорстокі езекуції, виконані над побідженими повстанцями — їх живцем палили, на паль саджали, коловали, стинали їм голови та четвертували їх, а сам ватажок повстанців Гетц, хоча бунт хотів повести на властивий шлях, умирає в тюрмі з словами на вустах: „воля! воля!“ В 1781 р. видає Шіллер свою революційну драму „Розбійники“. В оцій драмі виводить поет на сцену розбійників. Побіч тих, що походять із інтелігентних шарів, які стали розбійниками з теорії, та боряться в обороні неспутаної жодними правами людської волі, в обороні покривджених, і пограблені речі віддають бідним, є теж розбійники, що походять із дна суспільства й мстяться за кривди грабіжами та вбивствами. Вплив згаданих драм Гете та Шіллера відбився сильно в німецькому суспільстві й зробив моду на лицарсько-розбійничі та викликуючі жах романи (Ritter- Räuber-und Schauerromane), що незабаром засипали цілу Німеччину.

Не без впливу, розуміється, Гете й Шіллера появилися теж твори Байрона й Гюґо. В поемі „Корсар“ (Corsair), що вийшла 1814 р., малює Байрон яскравими барвами похід морських розбійників на палату турецького баші, пожежу палати, врятування від смерти в полум'ях гарної Гульнари, любки баші, Конрадом, ватажком корсарів, пристрасне кохання Гульнари до Конрада, ждання Конрадом у тюрмі смерти на палю, вбивство Гульнарию зненавидженого баші в сні та втечу з палати Конрада з Гульнарию. Накінець героєм драми Гюґо „Hernani“ є теж бандит, що, подібно як Карл Моор, благородний, великодушний, і переріс своє легальне товариство. З ним кохається Dona Sol, подібно як Амалія з Карлом Моор, і з кохання ладна з ним vivre errante en dehors du monde et de la loi.

В кожному разі європейські твори промостили шлях усяким розбійникам, благородним і неблагородним, та селянським повстанцям і навчили польських письменників дивитись оком соціолога на незадоволені елементи в суспільстві й шукати джерела їх появи. Цим способом, думаємо, увійшли до польської літератури гайдамаки та колії, й письменники почали дивитись на них, коли рана пригоїлася, іншим оком, як оком ненависти та пімсти. Крім літературного впливу, була, очевидно, ще інша причина в Польщі, більш реальна, пекуча, що велла одиницям, які стояли понад своїм суспільством, призадуматися, чи кривавий, але яскравий епізод у найсвіжішій тоді історії польсько-

українського спору може бути усувальною перешкодою до згоди й приятельського співжиття, чи ні. Тією причиною була сильна воля поляків пірвати пута неволі й здобути собі оружжям політичну волю. Призадумувалися перед листопадним повстанням й після нього, чи до кривавої розправи з Москвою не слід би вжити теж українців, і польська політична думка прийшла була тоді до висновку, що причиною Коліївщини були польські провини, і що коли тільки поляки обіцяють українцям усунути причину лиха, то вони підуть з поляками боротися із спільним ворогом — Москвою. Треба тільки, сказав один із членів „Towarzystwa demokratycznego polskiego“, дати українським селянам недвозначне запевнення, що польська справа — це хлопська справа, їхня справа, то тоді відгук волі блискавкою пробіжить Україну й викличе загальне повстання. Чи ж Гонта може йти в парі з справжніми визнавцями демократичних принципів? — писав польський публіцист, — а проте на гасло визволу зпід шляхетського ярма згромадилася коло нього непроглядна юрба хлопів, тим більше піде український селянин під польський стяг, коли справжні визнавці демократичних ідей скажуть йому, що в майбутній Польщі не буде ані пана, ані холопа, не буде ані панщини ані даремщини.¹

II. „Zamek Kaniowski“ С. Гощинського.

Відомо, що Северин Гощинський був не тільки щирий прихильник революційно-демократичних ідей, але що був він одночасно людина чину, з залізною волею, революціонер, людина, що кожну свою думку хотіла зреалізувати й шукала простих доріг для її переведення в діло; був поляком, який, як мало котрий, знав український народ, знав його нужду й мав нагоду приглянутися до тієї нужди; був пролетарем, який сам дізнав неодну кривду та неодне пониження й умів ту кривду відчуту й співчувати пониженному та покривдженому. Не дивота отже, що ум Гощинського живо зайняв кривавий, трагічний епізод із польсько-українського співжиття з 1768 р. — Коліївщина; що його думка шукала джерела тієї кривавої трагедії; що політичний розум молодого поета, виставляючи на публічне видовище відкриту рану, що вічно кривавить і походить із нездорових польсько-українських стосунків, остерегав і накликав до поправи.

Поет, будучи ще учнем в Умані, пристрасно слухав оповідань старих людей про Коліївщину, „досліджував пильно та цікаво“, як людина, що змалку була настроєна до суспільного життя, і прагнув придіти ті оповідання в поетичну форму. В 1819 р. молоденький учень пише „Śpiew o rzezi humańskiej“, але видно та поезія не задо-

¹ Towarzystwo demokratyczne polskie, Poitiers, 1838, 41—43.

вольнила його, і 1824 р. пише вже „перший задум „Zamku Kaniowskiego“ прозою“, а 1826 р. вирішив накінець віршем написати „Zamek Kaniowski“, „думку, що народилася перед трьома роками“, але тоді „інакше розвивалася.“¹ Дві перші пісні „Zamku Kaniowskiego“ закінчив Гощинський 1826 р. частинно літом у домі Креховецьких у Лещинівці, частинно восени в Олександрівці в домі Михайла Грабовського. В 1827 р. він виправляє остаточно дві перші частини „Zamku Kaniowskiego“ й пише третю частину, Грабовський „робить приписки“ й увесь рукопис посилають обидва приятелі друкувати до Варшави.² В літі 1828 р. „Zamek Kaniowski“ вийшов друком. Хоча в польській літературі, як знаємо, були вже перед 1828 р. твори, що їх героями були гайдамаки, одначе супроти того, що в своїх спогадах Гощинський ані одним словом не згадує, буцім знав ті твори, і супроти того, що Гощинський сам уже 1819 року написав „Śpiew o rzezi humańskiej“, можемо вважати його за такого самого новатора щодо тематики, як Я. Н. Камінський, Вітвіцький або Яшовський. Коли загалом можна говорити про які польські впливи на „Zamek Kaniowski“, можна помітити в тій поемі сліди лектури „Grażyny“ Міцкевича й „Марії“ Мальчевського. В своїй „Chronologii“ нотує подрібно поет, що прочитав; тим способом ми довідуємося, що він прочитав коло 1820 р. в перекладі французьким або польським деякі поеми Байрона, як „Child Harolda“, „Корсаря“ і „Облогу Коринта“, 1822 р. вчився німецької мови на Шіллері, а 1826 р. знову читав по-французьки побіч Шекспіра, Мура, Вальтера Скотта, Шіллера та Байрона.³ Чи читав Гете, не маємо ніякої згадки. „Розбійники“ Шіллера мусіли без сумніву підсилити революційний запал у Гощинського, а надто осмілити ввести в польську літературу „коліїв“; щодо поеми „Корсар“, хто знає, чи не вплинула вона на остаточне оформлення поетового задуму. Такі мотиви, як напад корсарів на палату турецького баші, пожежа палати, вліт до палати, вхід Конрада в горючий гарем, гаряча любов Гульнари до Конрада й наслідком того вбиття нею зненавидженого баші, накінець засуд Конрада на палъ — могли вплинути на фантазію поета й устійнити план поеми. А втім до впливу „чорної фантазії“ Байрона признається поет у розвідці „Nowa епока поезji polskiej“, надрукованій у Кракові 1835 р.

З яких джерел черпав Гощинський свої історичні відомості до „Zamku Kaniowskiego“ — не знаємо докладно. Знаємо тільки, що був познайомлений з історією Уманської різні й навіть написав 1819 р. „Śpiew o rzezi humańskiej“, який до нас не дійшов, а в збірнім виданні своїх

¹ Seweryn Goszczyński: Podróż mojego życia (1801—1842). Wydał Stanisław Pigoń. Wilno, 1924, ст. 22, 43 і 48.

² Seweryn Goszczyński: Podróż mojego życia, ст. 51.

³ Sew. Goszczyński: Podróż mojego życia, ст. 35, 39 і 47.

писань, що вийшли у Львові 1838 р., додавив до поеми нарис п. н. „Kilka słów o Ukrainie i rzezi humańskiej“. З дописки до „Zamku Kaniowskiego“ поета чи може Михайла Грабовського, бо про нього, як про їх автора, пише поет у „Zapiskach do moich pamiętników“ (ст. 51), виходило б, що за історичну певність уважав поет тільки факт, що „в повстанні в Україні 1768 р. Канівський замок, як також кілька інших у тій околиці, був зруйнований і спалений гайдамаками“, і що образ втікаючої перед погонею Швачки смертельно ним зраненої ножем Орлики, що полишає за собою сліди крові на стінах, узяв поет із переказу, що „жінка замкового губернатора, піймана козаками й уже ранена, була всілі ще вихопитися від них, а втікаючи перед їх погонею по кімнатах та замкових валах, щораз слабша, спиралася на стіни“, полишаючи на них криваві сліди, „поки не дігнали її й накінець не вбили“. В згаданому нарисі Гощинський зовсім не пише про „канівський бунт“ і кінчить нарис загальною словами: „Z takich to czasów, z takich to ludzi osnułem „Zamek Kaniowski“. Чому зробив так поет, хоча саме канівський бунт повинен був бути предметом нарису, трудно зрозуміти. Тим більше видається дивним, що сам Гощинський пише в поемі, що „nieraz badał pilnie i ciekawie o całej zamku kaniowskiego sprawie“. Видається тому певним, що історичну основу до „Zamku Kaniowskiego“ взяв поет не з історичних документів, тільки виключно з усної традиції. Історичні відомості про канівський бунт, сперті на актах слідчих комісій, одержали ми тільки в найновіших часах. Тим більш цікавим буде для нас питання, наскільки поет наблизився до історичної правди?

До недавна черпали ми відомості про Коліївщину виключно з актів військово-судової комісії в Кодні з т. зв. Кодненської книги, сьогодні стали нам доступними також документи слідчої комісії, що займалася гайдамацькою справою в Київській губернській канцелярії Воєйкова. Маємо отже сьогодні повніший образ Коліївщини, як досі. Богдан Суходольський, автор монографії про Гощинського, каже, що „єдиною історичною правдою“ в „Zamku Kaniowskim“ „є сам факт здобуття замку в Каневі — й ніщо більше.“¹ Так бодай здавалося б на перший погляд, однак в дійсності історичних елементів у творі трохи більше, як по джерелах, якими під той час розпоряджав Гощинський, можна б здогадуватися. В світлі новознайдених матеріялів про Коліївщину Осипом Гермайзе² річ представляється трохи йнакше. Не йде нам про подробиці, тільки про загальні речі. Суходольський твердить, що Швачка замку в Каневі не здобував. Отже на основі свідчень Се-

¹ Bogdan Suchodolski: Seweryn Goszczyński. Życie i dzieła. Warszawa, 1927, ст. 114.

² Осип Гермайзе: Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів. „Україна“, кн. 1—2, 1924, ст. 64.

мена Неживого можемо з цілою певністю ствердити, що Швачка належав спершу до чети Неживого й що вкупі з ним брав участь у нападі й у здобутті Канівського замку. Що тільки після спалення замку Швачка відлучився від Неживого й діяв на власну руку. В кожному разі свою діяльність почав Швачка як підручний Неживого.

Акти, що відносяться до справи Швачки, не знайшлися, через те не маємо й подробиць із його життя.¹ Однак деякі подробиці з його допиту дісталися до протоколу судової комісії й вони кидають трохи світла на його особу. На ім'я Швачці Микита, не Яків, як досі пишуть за Шульгиним. У правобережну Україну прийшов він із Запоріжжя 1767 р., восени, продавати сіль, там зимував, а опісля пристав до Залізняка. Чи був Швачка „першим з-поміж міщан Канева“, можна сумніватися; він був безземельний і займався торгівлею чумацького типу. Опис особи Швачки, що зробив Гощинський, майже годиться з судовим описом. Швачці було 40 років, росту був малого, волосся в нього було темнорусе, очі ясно-карі, обличчя подовгасте.² Міг бути тому трохи сивий, хоча „молодий рум'янець заливав усе обличчя“, в боях міг придбати „чорний шрам“, при 40 роках і малому зрості міг бути „тілом важкий“. Міг також „келіхом занадто зогрівати себе.“³ Поляки, очевидно, зненавиділи Швачку. Народ співає про нього:

Ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів та на панських веротях!⁴

Швачка був відомий, як жорстока людина, через те його психічний портрет, що змалював Гощинський, правдивий.

Щодо головного героя „Zamku Kaniowskiego“ Небаби, мусимо ствердити, що в реєстрі коліїв такого прізвища не здибаємо. Але, що під Небабою розуміє Гощинський Неживого, не підлягає найменшому сумнівові. Очевидно, прізвище „Неживий“ не підходило Гощинському в поемі, й через те перемінив його на „Небаба“. А втім портрет фізичний і духовий Небаби зовсім відповідає історичному портретові постаті Неживого.

Значно більш відомостей, як про Швачку, маємо про отамана Семена Неживого. З судових актів знаємо, що був він зовсім молодий, йому було всього 24 роки, був „росту болшого“, в нього волосся було темно-русе, очі сірі, обличчя подовгасте й на правій брові мав невеличкий знак.⁵ Судовий опис Неживого годиться з описом

¹ О. Гермайзе, *op. cit.*, ст. 20.

² О. Гермайзе, *op. cit.*, ст. 64 і 65.

³ Seweryn Goszczyński: Zamek Kaniowski. Opracował Józef Tretiak. Biblioteka Narodowa. Kraków, ст. 82, 83.

⁴ М. Драгоманов: Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX ст., Частина перша. Женева, 1883, ст. 53.

⁵ О. Гермайзе, *op. cit.*, 65.

поета, який розказує про нього, що мав „чорний вус“, „очі, що при темних бровах відбивають так, як блиск полудня при півночі тіні“ та „форму постави, що, зодягнена в бурку, подобала на щоглу байдака“. Очевидно, маючи таку поставу й будучи молодим, мусів бути Неживий „у пошані своїх, як образ“, мусів бути „душею дівчат та вечериць“ і бути відважним козаком.¹ Чи одначе Семен Неживий жив безжурно, як виникало б із слів поета, треба сумніватися. Він родився в убогій сім'ї, на Чигиринщині, вчився ганчарства, а опісля подався на Запоріжжя і „был в запорожских дачах в разных урочищах для рыболовного промыслу“. В допитах Неживого є значні розходження щодо його особистих стосунків, — він не хотів сказати ані де жив він після свого повороту з Запоріжжя, ані де знаходилася його дружина. З показок свідків виходить, що Неживий не грабував селян і не чинив якоїсь шкоди населенню, навпаки — боронив понизених та покривджених.² Неживий, як пише Яків Шульгин³, бажав завести лад в Україні по своїх пересвідченнях. З рапорту Румянцева знаємо, що Неживий, здобувши Канів, завів там „порядки економіческіє“. Очевидно, „першим з-поміж надвірних козаків старости“ Неживий не був ніколи. Губернатор Канівського замку Новіцький є історична фігура, й правдою є, що завідував він Каневом жорстоко та що поки замок був зруйнований, „w mieście złego coś wyrastało“, бо гострено вже „коси та ножі.“⁴ Гермайзе устійнив дату Уманської різни на день 9 червня ст. ст., цебто 20 червня н. ст.; з рапорту Румянцева про канівську справу з дня 19 червня ст. ст. виходило б отже, що в тому часі вже був здобутий Канів; на всякий випадок річ певна, що Богуслав був збурений перед Каневом і що слова гінця до Новіцького: „leć do starosty: on, śród Bohusławia, poí gromady, rozstrzeliwa baby“⁵ — були безосновні. А втім, як устійнив Суходольський,⁶ під той час загалом не був старостою Микола Потоцький, якого мав на думці Гоцинський.

У поемі акція відбувається пізньої осені. Супроти того, що замок зруйнований у червні, час не відповідає правді. Гоцинський перемінив мабуть час тому, щоб дати поемі сумний колорит. Не особиста кривда кермувала вчинком Неживого. Не тому подався він до Канева, щоб помститися над губернатором замку, бо той забрав йому наречену Орлику, але з інших мотивів. Із показів самого Неживого та Василя Шульги знаємо, що Неживий ршився

¹ S. Goszczyński, op. cit., 64 (Zam. Kan.).

² О. Гермайзе, op. cit., ст. 65—68.

³ Яків Шульгин: Начерк Коліївщини. У Львові, 1898, ст. 51.

⁴ Seweryn Goszczyński, op. cit. ст. 78 (Zam Kan.).

⁵ S. Goszczyński (Zam. Kan.), op. cit., ст. 79.

⁶ Bogdan uchodolski, op. cit., ст. 117—118.

йти на Канів, бо Канівці післали гінця до нього й просили визволяти канівських козаків, яких поляки „заперли в замок і, відібравши в них оружжя, хотять перерізати за благочестя і вже мов одного козака зарізали“. Шульга, підтверджуючи зізнання Неживого, додає, що губернатор Новіцький „у містечку Каневі держав під караулом сто козаків за те“, „что не пошли в конфидарацкую службу“, й хоче за те покарати їх смертю. Неживий боронив себе тим, що тричі писав до канівського губернатора, щоб той „благочестивый народ выпустил ис Канева без повреждения“, але Новіцький не тільки не хотів випустити арештованих, але ще й нахвалявся перестріляти Неживого з невеличким відділом, що прибули в Канів на переговори. Тоді Неживий велів своїм козакам підпалити порожній дім, що стояв за канівським замком, від вогню наслідком вітру зайнявся замок і зовсім згорів; Новіцький із своїми драгунами утік за Дніпро, деякі поляки та жиди, що не встигли втекти, були перебиті, а арештовані Новіцьким козаки втекли з тюрми й получилися з відділом Неживого.¹ Роман Небаби з Орликою є твором фантазії поета. Мотив проколення ножем зненавидженого чоловіка у сні поет позичив може в Байронівського „Корсаря“, а може, як думає С. Віндакевич, узяв із повісті Вальтера Скотта „The Bride of Lammermoor“, у якій знаходиться аналогічна сцена.² А Юліян Кшижановський, не заперечуючи, що правда, впливу лектури на генезу цього мотиву, в'яже цей мотив із мандрівним мотивом, узятим із популярної візантійської новелістики, що стала джерелом саги про Олафа й Гудрун та переказу про Володимира й Рогніду, що хотіла проколоти у сні Володимира.³ Ані Небаба-Неживий не був пійманий поляками в битві під Мошнами й посаджений на паль, бо такої битви під той час зовсім не було, ані Швачка не згинув у полум'ї Канівського замку. Неживого арештував підступом московський полковник Чорба. Швачку піймав московський підполковник Брінк недалеко Богуслава,⁴ про що згадує й народня пісня:

А москалики, да не дурнії, да розуму добрали:
Ой, насамперед батька Швачку із осаулою до купи зв'язали.
Ох, ізв'язали, да попарували, да на вози поклали,
Із Богуслав'я до Білої Церкви їх у неволю забрали.⁵

Обидвох ватажків судили в Києві: били їх кнутом і, „вирізвавши їм ніздря й поставивши на лобі та на щоках указні знаки, заслали в Черчинськ на вічну каторгу.“⁶

Про трагічну смерть дружини губернатора Канівського замку немає сліду в судових актах, і дуже мож-

^{1 4 6} О. Гермайзе, *op. cit.*, ст. 65—68 і 77—78.

² S. Windakiewicz: *Walter Scott i Lord Byron*, Kraków, 1914, ст. 48.

³ Julian Krzyżanowski: *Tragedja Orliki*. „Ruch literacki“, 1935, Nr. 4—5, ст. 97—102.

⁵ М. Драгоманів, *op. cit.*, ст. 51.

ливо, що загалом під час гайдамацького нападу не було її в замку. Мотив нещасливого кохання пана до панщинної дівчини міг узяти Гощинський із дуже популярної пісні про Бондарівну та пана Каньовського. Пан Каньовський кохає селянську дівчину, а все ж таки вона гордо відкидає його кохання й волисть смерть, як жити з ним:

Ой, чи хочеш, Бондарівно, ізо мною жити?
 Ой, чи волиш, Бондарівно, в сирій землі гнити?
 Ой, волю я, пан Каньовський, в сирій землі гнити,
 Як з тобою, мошенником, на дім світі жити.
 Ой, як тільки Бондарівна ті слова сказала,
 Ой, вистрелив пан Каньовський — Бондарівна впала.¹

Хоча Гощинський у поемі „Zamek Kaniowski“ дав загалом несподівано вірний образ мало відомого канівського епізоду, вийнятого з цілоти Коліївщини, одначе не сам історичний образ був його метою, — в стосунку до минувшини зайняв він активне становище й дав своїй поемі ідеологічний засновок, у її основу ввів соціально-політичні ідеї супроти сучасності.

Батько поета брав участь у повстанні Косцюшка, багато розказував йому про вождя, сам поет уже, як молодий хлопець, почав був писати поему про Косцюшка, отже певне й за провідну ідею свого життя мусів узяти собі слова Косцюшка: „В погорді смерті єдина надія поліпшити нашу долю й прийдешніх поколінь. Перший крок до скинення неволі — це відважитися бути вільними; перший крок до перемоги — це пізнати власну силу“. Тому, коли розвіялася надія відбудувати Польщу за допомогою Наполеона, а опісля погасла віра в справедливість Олександра I й польський політичний рух перейшов у підземелля, молодий Гощинський, коли тільки знадобилась спосібність, вступає з початком 1821 р. до союзу „Вольних Поляків“, опісля сам, висмикаючися завжди з рук поліції, веде в Україні потай революційну пропаганду, належить до „Związku Wojskowego“, бере участь у листопадовому повстанні, і так аж до перелому, викликаного Товянським, веде конспиративне життя. Погорджує смертю й черпає надію з власних сил. Не слід забувати при тому, що Гощинський походив від убогих батьків, що часто скиталися по панських дворах і часто жили без посади; що подібно й їхній син, автор „Zamku Kaniowskiego“, жив у біді, часто користувався з ласки кривих та багатих товаришів; що жив поміж людом, надвірними козаками, службою, гусарами; що життя люду, його нужду й утиски панами та двірською службою, — знав, як ніхто з сучасних польських поетів. А те, що бачив він довкола себе, і те, що чув, було таке страшне, таке закам'яніле лихо, що поет не бачив іншого виходу з хибного кола лиха, як тільки революцію. Майже всі революційні поезії з того часу,

¹ Zbiór wiadom. do antropol. kraj., m. VIII, в Кракві, 1884.

коли поет ховався перед поліцією в Україні, пропали; збереглася одначе одна поезія, загально відома й характеристична, що кидає яскраве світло на ідеї, що порушали під той час душу поета, а нею є — „Uczta zemsty“. Поет хотів би подати „помазанцям“, „увінчаним розбійникам“, „фальшивникам святої віри“, „обскурантам“, „аристократам“, „катам людей“ пугар, сповнений кров'ю та слізьми народів, а на закуску після випиття — штилети. До кривавої пімсти кликав поет проти тих:

Kto na chorągwi swojej wywieszał
Ucisk ludzkiego rodu i spodlenie,
Kto go nikczemnił i tem rozgrzeszał
Szatańskie swoje sumienie.¹

Але що мусіло діятися в серці поета, коли бачив, що польські діячі хочуть втягнути селян не тільки польських, але також українських до збройного повстання, при допомозі якого має воскреснути Польща й одночасно, крім гарних слів для селян, не хотіли зробити ніякої пільги? А тим часом положення селян було щораз гірше. Не тільки не знесено тілесної кари для селян, але ще повернено її для міщан. Дідичі не тільки що не знесли панщини, але, коли згодом вона не оплачувалася, почали викидати селян із села; вони, „надживаючи своєї влади, розганяли цілі громади, були села, зрівняні з землею та цілі громади людей, що блукали без притулку.“² Що більше, знущалися над селянами й не безосновно радили „Wiadomości brukowe“ завести машину для биття селян, щоб заощадити панських рук та нервів. Мусів знати також Гощинський, що діялося в Саврані в Вацлава Ржевуського, званого Золотою Бородою, в окруженні численної дружини надвірних козаків. Адже ж його приятель, Тимко Падура, був джурую Ржевуського та його надвірним поетом. Адже Падура творив українські пісні, мандрував по українських степах, з'єднував селян та козаків для польського повстання й мріяв укупі з Ржевуським, що на голос золотого рогу з Варшави получитися „козацький бунчук із білим птахом ляхів“, і Ржевуський, як український гетьман, стане на чолі повстанчих козацьких полків і Польщу звільнить із кайданів.³ Гощинський, хоча молодий, знаючи наскрізь селянську душу й знаючи тяжке життя селян-кріпаків, розумів добре, що селяни, поки не будуть вільними, не тільки не візьмуть участі в польському повстанні, але можуть повернути коси та піки проти польських панів і повторити Коліївщину. Гощинський болів серцем, що „rodacy mili“ не хотіли „sami pojrzeć na przyszłość“, „na ucztę długo tłumionej swobody“ і тому постановив пригадати їм „надто скоро забуту іграшку“:

¹ Dzieła zbiorowe Seweryna Goszczyńskiego. Wydał Zygmunt Wasilewski, стр. 32—34.

² Wł. Grabski: Historia Towarzystwa rolniczego. I, 27, 81—84.

³ Pyśma Tymka Padurry. Львів, 1874, стр. XXIII—XLV.

Kiedy ze stałą, jak z zemsty zagwiami,
Krew żywej piersi lano w trupie czaszki
I każdą łezkę, za pana wylałą,
Jej dymięcemi kroplami splecono.¹

На нашу думку така мета була „Zamku Kaniowskiego“, а не інша, і провідною ідеєю „Zamku Kaniowskiego“ було не що інше, як повна емансипація селян, зокрема скасування різок, ушанування в селянині людини, перепинення всяких знущань над селянами, і надання права власності землі. Тому таким грімким, трагічним голосом кликав Гощинський до польських сердець:

Jednak, co powiem, niech z was każdy słyszy,
I, gdy mu zda się, niech naprzód wyskoczy,

і нагадав панові „різками засіченого батька“, „знасиловану наймилішу доньку“, „позбавленого любові нареченої“, вмираючого в „панській тюрмі“ за те,

Że jak pies podły o głodzie i zimnie
Dla usług jego przemarnował lata.

Тому розвинув Гощинський у своїй поемі кривавими фарбами намальований образ селянського бунту, і тому сумував, що „znów tenże pokój i zbrodnie te same!“²

III. Коліївщина в Словацького поемі „Beniowski“.

Словацький, ідучи за духом часу й будучи тієї думки, що й Гощинський, ніби в поезії треба малювати не тільки соняшний бік польсько-українських стосунків, як Залеський, але також й їхній темний бік, і що подібно, як Рембранд, на темне тло малюнка слід кинути сніп ясного проміння й освітити акцію, — впровадив до своєї поезії коліїв і забажав „strogo lecz bez gniewu“ намалювати на тлі степів, блакитних піль та курганів образ Коліївщини й дати тому образу своє освітлення. Коліївщині присвятив Словацький два твори — „Beniowskiego“ і „Sen srebrny Salomei“. В „Беньовськїм“ передчасна смерть не дозволила поетові розгорнути повний образ Коліївщини; з великого задуму залишилися тільки фрагменти, з яких треба здогадуватися цілості. Судільність епізоду з Коліївщини маємо натомість у „Snie srebrnym Salomei“. Поет не дбав дуже за історичну правду і з історичних джерел не так то достатньо користувався. „Хай тисячі анахронізмів — каже поет — злякають істориків та літописців, що сплять у могилах“. Щоб тільки все мало „внутрішню силу життя“, „створилося в голові поета за Божими правами“, „щоб тільки надхнення не було гарячкою, але наслідком тієї дивної сили, що шепче до вуха ніколи раніш не чуті вирази, а очам показує ніколи, у сні навіть, не бачені істоти“. На поетову думку „поетич-

^{1 2} Sew. Goszczyński: Zamek Kaniowski, ст. 97, 87–88 і 152.

ний інстинкт“ кращий від розсудку.¹ Поет дбав здебільшого, подібно, як маляр, про викликання своїм образом настрою та ідей.

У душі народніх вірувань малює Словацький у „Беньовським“ настрої перед вибухом Коліївщини. Якись небувалі з'яви заповідають щось незвичайне, що діятиметься в Україні. Ото народ бачить на небі чотири горючі сонця (V A, 30)² та пробігаючи українські степи якусь дивну з'яву, жінку-упирицю,

która się krwawiła
Idąc... a często szła wcale bez głowy —
A głowa przed nią jak węzowa bryła
Szła świszcząc — oczy mająca z krwawnika,
A dziwnie biały nóż, zamiast języka... (VI, 148—152).

Щось на зразок морової дівчини Міцкевича або божевільної Ксені Гоцинського.

На курганах грають лірники. Ходять чутки про священня ножів. Аж починаються „rzeź i szlachty wyrznięcie“ (II, 690). „Pop otwiera pierś, a chłop daje cięcie w bijące serce“ (II, 692—693), цебто до бунту юдять селяни попи. Бунтують, також надвірні козаки — в „Беньовським“ козак Могила, а в „Snie srebrnym Salomei“ Тименко. Діються страшні та жорстокі речі:

Lud się krwią swoich dawnych panów mazał,
A ekonomów bez żadnej kwerendy
Wieszal — i przysłał republikę kształcił,
Bo żydów palił, a niewiasty gwałcił. (III, 141—144).

Словацький до жорстокого образу Коліївщини взяв ще деякі подробиці, як розпорювання жінкам животів і кладення в них котів або кошення голів, від Cl. Rulhière'a (Histoire de l'anarchie de Pologne, т. III, Paris, 1807, ст. 82-83).

Поет боліє серцем не тільки над тими, що впали жертвою жорстокостей коліїв, але також над колями, покараними страшним способом:

We mgłach srebrzystych, gdy stepem przechodzę,
Spotykam jakieś jęczące gromady;
Ludzie okropni bez rąk są, jak wodze
Tym, co na rękach pełzają jak gady;
Inni... umarli zostają na drodze
I są zabójcom straszny jako ślady;
Inni bez twarzy wzdychają z rozpaczą,
Bez ust się modlą i bez oczu płaczą. (IX, 225—232).

Згаданий опис міг прочитати поет у „Koliszczyźnie i stepach“ Михайла Грабовського (ст. 108); а втім він спертий на автентичних джерелах. У листі з 25 серпня 1768 р. пише король Станислав Август до Браницького: „Jeżeli się zaś WPanu zdarzą na nowo tacy więźniowie z chło-

¹ Dedykacja „Balladyny“.

² Цитати з „Беньовського“ з видання Юлія Кляйнера (Biblioteka Narodowa, ч. 13/14).

pów zhaydamaczonych, to im WPan każ po iedney nodze i iedney ręce przez dziesiątego ucinąć. To więcey nastrazy i uskromi jak śmierć: są tego dawniejsze przykłady“.¹

В „Беньовським“ хотів, видно, Словацький подрібно описати кривавий похід Залізняка від Жаботина до Умані. По плану XI пісня мала бути присвячена „mordowi pod Humaniem“. На жаль, з того плану залишилися всього два фрагменти. В VII пісні описане приготування рейментаря Потоцького в Корсуні до великого походу на гайдамаків, що недалеко табором стояли під лісом. Із слів пісні „mordy — rzeź, krwawa Gruszczyniecka strzecha“, можна б вивести, що вже відбулася різня сім'ї Грушинських і що саме за ту різню має наступити кривава відплата. Сам Грушинський, який має взяти участь у поході, не знає ще нічого про різню сім'ї, але знає про неї Сава й запевне інші. На передодні бою в корсунському замку гамір, багато людей, війська, лють кулі. Опису корсунського бою не маємо, маємо натомість опис бою під Смілою в іншій редакції VII пісні. Спочатку перемога перехилилась у сторону конфедератів, але Залізняк творить скоро „опірний табор“, „зібравши в ланцюг коні, мажі, воли, жінки, попи“, зганяє „усе до купи“, обводить возами й починає новий, лютий бій. До бою зачіпають „якісь лірники“, що несподівано з'являються; у підмогу Залізнякаві „летить, спадає“ козацький курінь, що покинув свого ватажка Саву, і Потоцький з конфедератами подається на своє давніше місце, „але там бачить третього ворога“ — хлопів та жінок з ножами. Конфедерати оточені з трьох боків. Але до вирішного бою не приходять, бо з'являється Вернигора, приятель поляків, „і переміг та злякав козацького духа... самим собою“. Польські ряди покинули поле бою і „nie gonieni byli i nie bici“. Що вражає нас в образі бою Словацького, то вірний опис бою „табором“. Козаки, дійсно, б'ючися з ворогом у дорозі, розкладали вози табором; зпереду і ззаду ставили гармати, самі з рушницями прикривали боки, а коли наспіла велика небезпека, ховалися за вози і звідти боронилися немов зза укріплення.² Звідки міг узяти Словацький опис бою козаків „табором“? Можливо з Eques Polonus Старовольського або з Description de l' Ukraine Боплана.

Інше діло, чи загалом конфедерати билися з коліями? Історично стверджено, що колії коло Жаботина зустрілися були з невеличким відділом конфедератів, що мав усього 40 люда, та що Залізняк розправився з ними жорстоко, бо заколото до 40 люда.³ Образ бою під Смілою, можливо на шляху з Жаботина, намальований Словацьким, відпо-

¹ Konfederacja barska. Dr. Ludwik Gumplowicz. Kraków, 1872 стор. 74.

² Михайло Грушевський: Історія України-Руси, том VII Київ, 1909, ст. 294-297.

³ О. Гермайзе, op. cit; ст. 42.

відає історичній правді. Бій під Смілою міг приключитися спочатком червня 1768 року. Підчасий Йоахім Потоцький під той час не міг боротися ані під Смілою, ані під Корсунем, бо загалом не вів боїв з коліями, а в тому часі, як знаємо з листа короля з дня 3 червня 1768 р. до Браницького, знаходився на Волощині, загнаний туди московським полковником Вайсманом після невдалих боїв в околицях Снятина. Відділи конфедератів могли здібатися з коліями тільки випадково, і то не з заміром битися з ними, а щоб звербувати охотників або здобути припаси поживи, бо головні сили конфедератів були зайняті обороною Бару, що впав тільки 20 червня, власне в тому часі, в якому відбулася уманська різня. В околицях Брацлава й Умані стояли московські війська під командою Кречетнікова, призначені для боротьби з коліями, а Браницький діяв проти конфедератів, маючи до помочі Апраксина.¹

Проф. Кляйнер здогадується, що Словацький значну частину першої редакції „Беньовського“ написав уже в осени 1840 р. Наслідком відомої статті п. н. „Improwizatorowie“, що появилася 22 лютого 1841 р. й являлася отруйливою стрілою проти Словацького, поет, підіймаючи пристрасну боротьбу проти Міцкевича, переробив Беньовського, на думку проф. Кляйнера написав нові пісні, четверту та п'яту, і віддав „п'ять перших пісень“ у квітні того ж року до друку.² Дальші пісні „Беньовського“ залишилися в автографах і були перероблювані відповідно до містичного настрою та не були поетом ані закінчені, ані остаточно зредаговані. На характер тих пісень, зокрема на образ Коліївщини та портрет Вернигори чималий вплив мусіла мати стисла приязнь з Гощинським, що від 4 жовтня 1842 р. якийсь час жив укупі з поетом. Безперечно, під впливом духових перемін та нових поетичних планів, Словацький не в'язав у одну цілість строф „Беньовського“, не поспішив видавати цілоти, а натомість деяких мотивів, щодо яких може думав, що не буде в силі розвинути вповні в „Беньовським“, ужив у драмах: „Książd Marek“ і „Sen srebrny Salomei“.

„Sen srebrny Salomei“ написав поет у листопаді 1843 р., віддав зараз до друку і 17 січня 1844 р. мав у руках перший зброшурований примірник. Не було в серці поетовім ненависти до коліїв, коли писав „Беньовського“, тим менше не було її під час писання „Sen srebrny Salomei“, противно, під той час його серце було ангельське й пробачав провини. Пишучи „Sen srebrny Salomei“, писав поет до матері в листі 28 листопада 1843 р. „з розпукою кидаюся до паперу, бажаючи жменями кидати мою душу на людей, перемінювати їх у себе, надгризати їм тіло, аж зроблю їх подібними до найкращих із смертних“.³

¹ Dr. Ludwik Gumpłowicz: Konfederacja barska, ст. 4.

² Beniowski. Opracował Juliusz Kleiner, ст. XX.

³ Listy Juliusza Słowackiego. Wydał Leopold Méyet, том II, Lwów, 1899, ст. 190.

IV. Тименко. „Sen srebrny Salomei“.

Фантазія Словацького задержалася знову в „Snie srebrnym Salomei“ на селянським бунті, якого героєм був мало відомий у історії — Тименко. В „Dziejach Królestwa Polskiego“ Ю. С. Бандтке є тільки згадка, що такий бунт приключився 1769 р. (II, 527). Дійсно, 1769 р. відновилися були бунти в Україні, хоча менш голосні, за спонукою Тименка, Паченка та Журби, запорожців. Але їхні три партії числили всього коло тисячі людей, і тому скоро здавив їх відомий Стемпковський, рейментар української партії, під Звиногородкою, Сетнівкою та Вільхівцем.¹ З якого джерела взяв Словацький відомість про той бунт — трудно знати. Можна тільки здогадуватися, що або чув щось про нього з вуст народу в Україні, або розказував йому про нього Гощинський. Супроти того, що бунт Тименка мало відомий, фантазія поетова могла вільно розгорнути свої білі крила.

В драмі вивів поет на сцену представників двох світів — шляхетського й селянського, де́бто світу панівного, упривілейованого, і світу пригніченого, експлоатованого. Гостру та яскраву лінію повів поет поміж тими світами. По обидвох сторонах лінії стоять ворожі табори; єдиним виходом із ситуації — боротьба на життя й смерть, іншого посереднього шляху — немає. Тименко чув на своїх плечах нагаї (I, 166), відчував, що на шляхетським дворі він тільки „sługa laszy“, знав, що представляє „chłopstwo... czarne, krwawe, wścikłe i niekarne, wódką i miodem zalane“, (I, 55—57), але з другого боку чув у своїх грудях вищу силу, у сні бачив „z rycerzy wielkie hufce“ (I, 201—202), хотів гетьманської булави (I, 205), і через те переступив границю, підняв боротьбу з шляхетським табором, хотів — „ruszyć całą Ukrainę i z królem ją rozgraniczyc“ (I, 224—228), іншими словами — хотів вільної, людової України. Тименко є

Przed oczyma swego ludu,
Siłą rządzący fatalną.
A bunt, podobny do cudu,
Ręką jakąś niewidzialną
Sprawionego. (II, 341—345)

Хоча серцем запалив бунт Тименко (V, 71) і хоча бунт був „подібний до чуда“, проте програв Тименко і не виборов вільної України. „Ах! кінець України!“ — кличе Пафнуцій, — „бо шляхетський стяг маятиме на курганах“ (III, 589—590). „Неначе чудо“ повелася полякам остання кривава боротьба, бо ані один жовнір не згинув. (IV, 482—484). Польська шляхта перемогла, не український народ. „Більш як спіжеве гасло вільної України“ (I, 227—228), як вияснило Станіслав Туровський — „заважила на тере-

¹ Tadeusz Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. Kraków—Warszawa, tom I. 1897, str. 198.

зах ненависть, жадова грабежу та крові“¹ і через те український народ покараний за свої провини. Тименко теж покараний жорстоко — рейментар Стемпковський робить з нього Нероновий факел, „okropną ludu gromnicę, świecą buntu trupowi“ (V, 128—129). Але смерть переносить він мужньо, по-геройськи, як „хлоп з хати, а не трус на документах“ (V, 104—105).

V. Сава Цалинський.

На тлі Коліївщини виступають виразно ще дві яскраві постаті — Сава та Вернигора. Сава Словацького — це „пів козак, а пів шляхтич“ (Бен., II, 719, VIII Б., 60), „człowiek z troistej osoby: z Lacha, z kozaka i z czarta“ (II, 315 і 316). Як козак, він мав зв'язки з запорозькою Січчю. Гетьман після був йому навіть лірників та курінь козаків, щоб покинув Польщу, і йшов зо своїми проти неї, а стане гетьманом. Хай тільки візьме в руки горючу головешку, а пустить такий пожар, що „побачить його з вікон — аж Варшава“ (Бен., V A, 45—46). Одначе Сава не хотів послухати козацької старшини, тому при першій нагоді козаки зв'язали його в лісі, а сами пішли до Залізняка битися з поляками (Бен., VIII Б, 65—72). Сава, звільнений від пут Вернигорою, бореться з коляями. Польська душа побидила в ньому козачу душу. Поет, видно, був тієї думки, що людина не може довго боротися з двома душами. Можна мати тільки одну душу. В „Snie srebrnym Salomei“ „kawalerstwo polskie wyгнаło krew kozacką“ (II, 306—307). Сава покинув накінець український народ, „прогнав з себе хлопську душу“ і став поляком. Що більше, діставши шляхетські документи, знайдені Вернигорою, стає чоловіком княжни Вишньовецької. Видається нам думка проф. Туровського, ніби Сава й княжна Вишньовецька мали бути „зразком сполуки благородної козаччини з благородною польскістю“² замало обоснованою. Про те, щоб аж княжна мала прив'язати Саву міцно для польської справи, як думає проф. Туровський, немає мови, бо польський елемент завжди був сильніший у душі Сави, як український. Про те, що Словацький не вважав свого Саву за Саву Чалого, знаємо з драми „Sen srebrny Salomei“, де виразно каже, що він є сином гайдамаки (II, 77—78) і називає його Цалинським (V, 660). Сава Цалинський є, без сумніву, історична фігура, одначе доволі темна. В кожному разі його постать зв'язана з Барською конфедерацією, і не маємо відомости ані в історії, ані в спогадах, буцім Сава Цалинський брав участь у приборканні коліїв. Знаємо тільки, що Сава Чалий, здається батько Сави Цалинського, був сотником надвірних козаків кн. Любомирського, під час

¹ Juliusz Słowacki: Sen srebrny Salomei. Opracował Stanisław Turowski. Biblioteka Narod., № 57, Serja 1, str. 19. Цитати з цього видання.

²) Op cit. 14.

повстання Верлана 1734 р. пристав був до нього, а опісля, коли повстанців розгромлено, покався, даровано йому кару й з того часу давався в знаки гайдакакам, за що Гнат Голий напав на нього в Немирові й убив його. Отже Словацький легенду про славі вчинки Сава Чалого в боротьбі з гайдакаками переніс тільки вільно на Сава Цалинського. Не відомо теж нічого, щоб Сава Цалинський був у яких стосунках із Запорозською Січчю або оженився з княжною Вишньовецькою. В новіших часах ствердив В. А. Алексеїв на основі документів, знайдених ув архіві головного штабу в Москві, що Сава Цалинський був ранений у бою з москалями під Шренським 13 квітня 1771 р. і від ран помер у московській неволі.¹ Алексеїв ствердив отже відомости, що ми їх мали від невідомого автора „*Ramiętników do panowania Augusta III i pierwszych lat Stanisława Augusta*“ (т. III, Познань, 1840). Ті мемуари мусів читати Словацький, і з них зачерпнув гарячу симпатію до особи Сава Цалинського та взяв відомість, що Сава „*przybierał się w różne postaci, pod któremi przeglądał Rossyan, w jakiej kwocie i rozkładzie stoją*“. Відомість про переодягання Сава приклав поет до боротьби Сава з коляями і створив мотив, як то Сава, вдаючи дячка, „вертепом хотів зворушити серця коліїв“. Можливо, читав Словацький також статтю Вл. К. Войціцького в „*Oređowniku naukowym*“ (№ 45, Познань, 1841), в якій є наведені народні пісні про Сава Чалого. Документи, що їх опублікував Щербина, називають Сава Чалого „лядським ватагом“.² Очевидно, що його син, який перемінив прізвище „Чалий“ на Цалинський, мусів забути про своє українське походження. Традиція каже, що з вдовою по Саві Чалим одружився польський поручник Мошинський і дав Саві шляхетсько-польське виховання.³

V. Мойсей Вернигора.

Вернигора Словацького — це спадкоємець ліри Бояна (Бен. VI, 109). Отже ліра переходить із покоління на покоління. Словацький оповідає саме, як старий володар тієї ліри, не діждавшись приходу наслідника, вмирає, і як прибуває на білому, казковому коні Вернигора й застає свого попередника, укупі з чудотворною лірою, закопаною в могилі. Як тільки з'явився Вернигора коло могили короля лірників,

Lira zaczęła grać pod piaskiem — w trumnie.
 Na jakąś starą nutę, niesłyszana,
 Odezwała się w grobie, jak anioły.
 Gdy ją wyjęto... i z trumny dostano,
 Brzęczała jeszcze w ręku nakształt pszczoły.

(Бен. VI, 120–124).

¹ „Исторический Вѣстник“ 1912, том 128.

² „Кіев. Старина“, 1891, кн. 10.

³ Євген Рихлик: Сава Чалий і Сава Цалинський у польській літературі („Збірник заходознавства“, Київ, 1929, ст. 85).

Сцену, як прибуває Вернигора й добуває з могили ліру Бояна, описує Словацький кілька разів. Видно, ту сцену полюбила фантазія поетова й хотіла мати її в найгарнішому вигляді закованою в строфах. З численних фрагментів, що їх залишив поет у рукописові, можемо мати докладний образ, яким уявляв собі поет Вернигору й яку роллю хотів дати йому в своїй поезії. Щодо фізичного вигляду уявляв собі його поет старим, з білою бородою, українцем, великої сили, завжди з лірою, а деколи з огняною короною на голові. Навіть, коли їде на коні, грає ліра, причеплена до сідла. Одяг на ньому різний: раз носить жупан із срібними гузиками, чоботи, шиті сріблом, золотий пояс, то знову іншим разом з'являється, як „великий козак“, одягнений доволі вбого, дуже блідий. В тому останньому вигляді застигла фігура Вернигори. У „Срібнім сні Саломеї“ появляється він „у плащі діда, з лірою“. Вернигора жив „у темній долині“ біля Корсуня, в хуторі з великим садом, і бував частим гостем у замку Суходольського, який записував його пророцтва. В його кімнаті було повно „старих лір та збанків“. На стіні висів „меч Дорошенка“. Видно, Вернигора мав велику пошану для того гетьмана. Він

Przedstawiał wtenczas typ zupełnie nowy
Chłopa, co nie był chłopem ani szlaga,
A warjował z wdziękiem i powagą. (Бен., XI, 94—96).

Вернигора мав загальну пошану та повагу так, що „і козучу і кarmазуну przed nim drżały“ (Бен., VIII Б, 148—149). Він — надзвичайна й таємнича людина. Білий кінь, що приніс його з засвітів і полишив на землі, знову приїде перед смертю й забере його, —

I gdzieś daleko wzniesie pod księżycze,
Na jakieś dziwne duchów wieczornice.

В нього була на чолі мабуть якась „звізда упиря“, бо коли „зоружив усі свої думки“ та „убрав у громи й соколіні крила“, тоді повставала в ньому якась величезна сила, що побіджувала противника. Був чарівником, нпр., умів чарувати кулі, а вчасі нещасливого дня поляків бою спричинив імлу, під якої заслоною вони втекли з поля бою.

А що найважливіше, він був віщун, подібно, як його попередники :

Gdy wpadnie we sny swoje zwykle, dziwne,
Co sądom boskim zdają się przeciwne,
A jednak często, choć się zdają płone,
Przecuciem śnione... wypadkiem stwierdzone.

Навіть Грущинський, що в „Сніе srebrnym Salomei“ дивиться скептично на пророцтва Вернигори, не вірить у них, хоча пізніш вони сповнилися, і говорить про них з сарказмом, стверджує, що Вернигора проказував їх, як „rzeczy śnione, pełne szumu i zamętu“, „mieszanyм chłopskim językiem“ (I, 86, 87 і 89). Оцю подробицю, що Вернигора

під час віщування впадав „у магнетичний сон“, узяв Словацький певне з „Patrioty“ Лелевеля (1830, Nr. 12), де було надруковане „Prorocstwo Wernyhory“.

Вернигора Словацького був приятелем поляків і мріяв про польсько-українську згоду. В „Беньовським“ він прихильник барських конфедератів, одначе, подібно як Вернигора Чайковського, безпосередньо не бореться з коляями. Як дуже він противний гайдамацькій різні, свідчать його вчинки: він убиває лірою матір, що бере участь у посвяченні гайдамацьких ножів, а коли під Смілою перехиляються терези побіди в сторону коліїв, своєю таємничою силою вплинув, що поляки відійшли з поля бою „nie gonieni“ і „nie bici“ (Бен., VII Б, 246). Хоча жив у приязні з поляками, не загубив української душі, як Сава, навпаки „wszystkie duchowe męczeństwa ukraińskiego ducha widział“ і „słyszał przekleństwa dawne i skargę będącą w mogiłach“ (XI, 209—212). У „Snie srebrnym Salomei“ бачимо його навіть у таборі коліїв, одначе не на те, щоб народ бунтувати до різні поляків, навпаки, там

...on rozhukane gminy
Utrzymywał z sobą w lidze.
Z duchami wiązał w sojusze;
Aż go święte jakieś dusze
Wczoraj tak we śnie zmęczyły,
Ze dziad uciekł na mogiły.

(IV, 497—503).

Вернигора стоїть по боці українського народу, хотів би бачити його вільним у вільній Україні, допомагає тому народові, в'яже його з прихильними духами, хотів би гетьманську булаву віддати в руки Сави, приятеля поляків, а не в руки Тименка, їхнього ворога, одначе його плани не вдаються, народ переступив дозволені межі боротьби, не слухав остороги візій і впав у боротьбі, а Сава „прогнав з себе хлопську душу“ й пішов до польського табору. Вернигора, видно, сподівався багато користи по зв'язку України з польською шляхтою; коли вибухли свари поміж обидвома народами, він лагодив спір, як міг, але, накінець, завели надії й він розчарувався. Мусить розстатися з своїми ідеалами, і, не сповнивши місії, бачучи свій народ нещасливим, покидає шляхетські пороги, не проклинаючи шляхти, хоча був у нього такий замір, і відходить у за-світи „w strachu, w żalu, ale w mocy“ й обіцяє ще раз повернутися в Україну, коли надійде час.

Словацький називає часто Вернигору „dumkarzem“, „królem lirników“. Якої ж пісні інкарнацією, символом є Вернигора? Очевидно, Вернигора є представник української пісні, адже він держить у своїх руках стару, чародійну ліру Бояна. Але яка нота брентить у його пісні, який дух віє з неї? Відповідь дає Словацький. Пісня Вернигори героїська, боєва. Дух його пісні „taki jest silny — i taki wspaniały“, що „wywraca zamki, skały i naród gotów oderwać z łańcucha“ (Бен., VI, 11—13). Мета пісні Вернигори — за-

клик українського народу до боротьби за вільну Україну. Словацький уявляв собі, що ліра Бояна була „pod mogiłą reka Lacha zakorana“, „jako Lachów niewolnica“ (V 301, 302 і 307). Одначе, ліра не хотіла спати в могилі. Не дав спати їй „якийсь дух старої матери-України“, „гетьманська душа“ й „гетьманські діла“. Вернигора викопав її з могили, закріпив народ до боротьби, але місія на цей раз не вдалася. Одначе він не тратить надії на воскресення України, відходить, але „w nosy“, ще раз поверне, щоб „lira tchnąć jak kwiatem“, „z pieśni czerpnąć wiary“, „iskry wziąć z ogniska“ (V дія, 476, 485-488) і „спровадить... лебедів, і лицарів, і гетьманів“, і тоді, коли здаватиметься, що всяка надія вже погасла, коли „nędzarz Boży“ буде гадки, „що й грім не відкриє і не здиме віка з труни“, він, Вернигора, свою ліру „покладе йому на серці“, „притисне йому до чола“, „блисне в очі майбутністю“, „старих дум насиле в уха“, і рушиться „nędzarz Boży“, повстане український народ і воскресне вільна Україна. Словацький уявляв собі Україну гетьманською й певне в союзі з Польщею. Тому то Вернигора, відходячи, „кленучими вустами“ не сказав полякам проклону (V дія, 493-520).

На питання, наскільки Словацький змалював Вернигору історично вірно, не легко відповісти. Постать Вернигори озолочена стількома легендами, що трудно поза ними добачити реальну людину. Мабуть найдавнішу друквану відомість про Вернигору та його пророцтва маємо в „Patrijocie“ з 12 грудня 1830 р. ч. 12. Текст пророцтва Вернигори й вступне слово до того тексту поміщені анонімно, за свідомством Гощинського Лелевелем, п. н. „Prorocstwo Wernyhory“. Передрукував їх пізніш Лукіян Семенський у приписах до своїх „Trzech wieszczb“ (Paryż, 1841, ст. 101-105), не подаючи ані джерела, ані автора. Гощинський, що правда, був перший, що зайнявся в літературі постаттю Вернигори, але написана 1820 р. поема „Dąbrowy Śmiałki“, в якій були „уступи про Вернигору“, й написана віршем спочатком 1829 р. повість „Вернигора“, зовсім пропали. Одначе візія Вернигори не покидала Гощинського сливе ціле життя, збирав матеріяли до „Вернигори“, на думку проф. Пігоня, від менш-більш 1832 р. до часу коло 1865 р., але поза підготовну стадію не пішов. За свого життя Гощинський ледве згадав Вернигору з приводу своєї рецензії на „Trzy wieszczby“ Семенського, мало чим причинючися до побільшення поширених відомостей про Вернигору. Не підпадає сумнівові, що в тому часі, коли Словацький жив укупі з Гощинським, вони мусіли часто балакати про Вернигору. З. Васілевський здогадується, що Гощинський може загалом піддав Словацькому тему про Коліївщину.¹ Третяк, реферуючи коротко зміст фрагмен-

¹ Zygmunt Wasilewski: Seweryn Goszczyński. Poznań, 1923, ст. 175.

тів, що відносяться до задуманої Гощинським повісти про Вернигору й що їх опублікував проф. Пігонь, думав, що багато подробиць про Вернигору взяв Словацький від Гощинського.¹ Тієї самої гадки й проф. Кляйнер. Проф. Пігонь натовість думає, що вплив поетів на себе був взаємний.² Відомості Гощинського про Вернигору, знані з його рецензії на „Trzy wieszczby“ Семенського та з його нотаток про Вернигору, що опублікував проф. Пігонь, можемо звести до ось яких подробиць: Вернигора 1) походив із лівобережної України й був запорозький козак; 2) був приятель Польщі, а ворог Москви; 3) свою любов до Польщі виявляв у часі Коліївщини тим, що вбив матір та брата за те, що брали участь у приготуваннях до різні; 4) за свої польські симпатії мусів, рятуючи своє життя, втікати на правобережну Україну, де знайшов захист у корсунському замкові, у Суходольського, якому показав свої пророцтва, оповіщені Лелевелем у „Patjocie“; 5) прорік, що з його могили й сліду не лишиться; 6) а під кінець життя має з'явитися білий кінь, що має забрати його з собою в засвіти. З дальших нотаток Гощинського довідуємося, що Вернигора 1) мав бути поданий у його поемі людиною безсмертною, яка уявляла „руське плем'я“; 2) що „зібрав довкола себе громадку українців, прихильних Польщі, як він, у числі 24, між ними також лірників“; 3) що „прийшов до глибокого зв'язку зо світом духа й з'єднав собі любов та допомогу всього створіння видімого й невидімого, а то наслідком любови, що її давав усякому створінню“; 4) що пророкував „скупчення слов'янських племен довкола Польщі“; 5) накінець, „що ненависть між Польщею й Козаччиною буде переможеною“ й тоді „пичнется їхня любов“. Коли схочемо знайти згадані подробиці Гощинського про Вернигору в Словацького, ми знайдемо їх із малими виїмками й відмінами в „Беньовським“ і в „Snie srebrnym Salomei“. Вернигора Словацького 1) спершу „пан“ у жупані з золотими гудзиками, із золотим поясом,³ пізніше „величезний козак“,⁴ „ліричний король“,⁵ накінець дід із сивою бородою, лірник;⁶ 2) убив матір за те, що брала участь в урочистості посвячення гайдамацьких ножів;⁷ 3) жив у самотнім хуторі в Корсуні, був приятелем старости Суходольського й віщував будучину;⁸ 4) виявляв гарячу симпатію до Польщі;⁹ 5) прорік,

¹ Luźne przyczynki do biografji i genezy utworów J. Słowackiego. Spraw. z pos. i cz. Akad. Umiej. XIV, 1909, № 5.

² Seweryna Goszczyńskiego nieznaną powieść poetycką o Wernyhorze. Przegląd Współczesny, 1925 р. № 37, ст. 217.

³ Ben., VI, 105–108.

⁴ Ben., ст. 409.

⁵ Ben., ст. 410; S. s. S., V 280 i 294.

⁶ S. s. S., V, 278.

⁷ Ben., ст. 238–239 i 417–418.

⁸ Ben., ст. 236–237 i 410; S. s. S., I, 65–89, V, 393, 404–411 i 493–520.

⁹ S. s. S., V, 440–446; Ben., ст. 236, 242 i 445–446.

що з його могили не залишиться сліду;¹ б) що перед його смертю появиться білий кінь і забере з собою;² 7) безсмертний і представник України;³ 8) „розгукане простолюддя з духами в'язав у союз“;⁴ 9) накінець вірив, що ненависть поміж Польщею й Україною буде переможена й пічнеться між ними любов.⁵ Чи дійсно всі наведені подробиці, що склалися на суцільність креації Вернигори Словацького, безперечна власність Гощинського, строго розмежувати, яка подробиця Словацького, а яка Гощинського, та яку подробицю взяли обидва поети зо спільного джерела, не можемо означити з цілою певністю.

Словацький давно вже займався постаттю Вернигори й певне збирав матеріал до креації тієї постаті. Про те свідчать згадки про Вернигору в поемах „Wacław“ і „Poema Piasta Dantyszka“. Люблений Словацьким мотив похорону на степу стрічаємо вже в „Вацлаві“. Видно, візія українського кобзаря („dumkarza“), Вернигори, безпокоїла фантазію Словацького, хотів її мати зреалізованою в своїй поезії в найгарнішій формі й через те з креації тієї постаті він вічно незадоволений і з певністю, коли б був жив довше, увіковічив би постать Вернигори ще більш велично, як зробив. На всякий випадок Словацький мусів читати „Patrijota“ й знати з нього подробиці про життя Вернигори та його пророцтва. Свідчать про те не тільки слова у „Вацлаві“: „Czy znasz prorocką dumę Wernyhory?“ або згадка про коня смерті Вернигори в „Poemie Piasta Dantyszka“. Але маємо в Словацького подробиці, що їх не зустрічаємо в Гощинського, а в „Patrijocie“, нпр. 1) що Вернигора так уславив себе пророцтвами, що народ приходить до нього з далеких сторін, щоб або просити в нього поради, або пророцтва; 2) що Вернигора, пророкуючи „попадав у магнетичний сон“; 3) що Вернигора „ховався в хаті на острові, облитому рікою Россю, на якій жили тільки мельники“; 4) що в яру Янчарів (Ганчариха) поляки переможуть москалів, накінець 5) що „Україна (в тексті Мала Росія) зазнає щастя, але надійде для неї час, у якому стануться великі речі“. У Словацького живцем узяті з „Patrijota“ ось які подробиці, що відносяться до Вернигори:

- 1) ...I wnet gadek mnóstwo
 a) Po kraju szare rozniosło ubóstwo...
 Mówiono, że król dum jest pochowany,
 A jego wielki syn w Korsuniu siedzi;
 Że wkoło grają nocami kurhany —
 Co wszystko ucho stroiło gawiedzi
 Do większych cudów... lot był raz nadany.
 Do Korsunia się zjeżdżali sąsiedzi...
 Z wielką pociechą — dla bab i karczmarzy...(Ben., VI. 127-135)

¹ S. s. S., V, 523—525.

² Ben., 234, 406; S. s. S., V, 449—453 i 470—480.

³ Ben., 368 i 376; S. s. S., V, 470—520.

⁴ S. s. S., IV, 497—499.

⁵ S. s. S., V, 516—520.

- b) Szeptano cicho imię Wernyhory...
A teraz wszędy już ten starzec sływie. (Ben., str. 410)
- 2) Gdy wpadnie we sny swoje zwykle, dziwne,
Co sądom boskim zdają się przeciwne,
a) A jednak często, choć się zdają płone,
Przecuciem śnione... wypadkiem stwierdzone...
(Ben., str. 408)
- b) ...i rzece śnione,
Pełne szumu i zamętu,
Rozповіда...
Mięszanym chłopskim językiem. (Sen sr. Sal., I, 86-89)
- c) Ja odzyskał sen widma. (Sen sr. Sal., V, 393)
- 3) I kupił sobie gdzieś w ciemnej dolinie
Futor z ogromnym sadem, i tam mieszka,
Lecz do Korsunia mu wiadoma ścieżka. (Ben., str. 410)
- 4) Czy wiesz, co będzie w jarze Janczarychy,
Czy wiesz, że wszystkie te się sprawdzą śnicia
W jednej godzinie rycerskiego życia? (Wacław, 29 i 33-34)
- 5) Aż kiedyś — gdy na godzinie
Stanie miesiąc o północy,
To koń znowu z siodła skinie
Mego ducha na kurhany!
Pryde — iskry wziąć z ogniska.
Klnę się na duch! że się ruszy,
Taj swą twarzą księżycową
Spojrzy na was jak upiory...
(Sen sr. Sal., V, 477-480, 488 i 512-514)

Ані в Лелевеля, ані в Чайковського, ані в нотатках Гоцинського не виступає Вернигора, як лірник. Звідки отже Словацький міг узяти відомість, що Вернигора був лірником і складав думи? Можливо, що з усної традиції, а можливо, що від Михайла Грабовського. З повісти Грабовського „Koliszczyzna i stery“ взяв Словацький, без сумніву, опис бою над Ірдинем (ст. 75—81) до дії III „Snu srebrnego Salomei“; дуже можливо, що читав він також того ж автора „Przejażdżkę od Taśminy ku Rosi“ в „Orędowniku naukowym“ за 1841 р., ч. 47, ст. 375, з якого то оповідання довідався, що „Вернигора був лірником, складав думи, які, а бодай кілька здогадно його зібрав і має замір видрукувати один із збірачів старовини та народніх пісень — Еразм Ізопольський.

У Михайла Чайковського знаходимо ще такі подробиці, що Вернигора був висланцем московського правительства для викликання різні на правобережній Україні; що він, прибувши на місце, відступив від заміру й полюбив польську шляхту; що Вернигора був прихильник барської конфедерації й для неї хотів притягнути запорожців та татар, і що помер у Пархомівці 1769 або 1770 р., але Словацький не покористувався тими подробицями в своїх творах, ані не підпав впливові повісти „Вернигора“.

Пророцтва Вернигори вперше опублікував Лелевель в „Patrijocie“ 1830 р., спочатком грудня, і з його тексту

вже пізніш роблено передруки. Друкуючи їх, видно, не дуже вірив Лелевель у їх автентичність, коли писав, що публікує їх „якщо не пророцтва, то бодай як цікаву низку подій, у які народ вірить“. Лелевель виявив навіть мету своєї публікації: „Може матимемо щастя боротися за отчизну та волю й вмирати на наддніпрянських полях, може буде нам потрібна поміч тамошнього народу, може сили нашої зброї будуть ослабкі, тоді вжймо оружжя, того пророцтва“. Коли приглянемося до змісту оповіщених Лелевелем пророцтв Вернигори, бачимо, що вони складаються з двох груп, з подій, що до 1830 р. вже сповнилися, як Коліївщина, барська конфедерація, Торговиця, повстання Костюшка, різня Праги, три розбори Польщі, смерть короля Станислава Августа в Петрограді, французька революція, створення Варшавського Князівства, похід Наполеона на Москву та його смерть на острові св. Олени, і з подій, що мали щотільки сповнитися, як велика перемога поляків над москалями в Україні під Костянтиновом у ру Ганчариха, повстання Польщі в давніх границях, від моря до моря, при допомозі Турції та Англії, при чому також Україна „знає щастя“.

В 1932 р. видрукував проф. Йосиф Семірадзький в „*Iustrowanym Kuryerze Codziennym*“ 23 вересня в числі 264 „*Proroctwa Wernyhory*“, згодом як „дослівну реляцію“ старости Суходольського. Коли одначе порівняємо ту реляцію з текстом Лелевеля, бачимо, що обидва тексти, що до першої групи пророцтв, ідентичні, і тільки є в них певні несутні відміни в другій групі, зокрема в т. зв. „реляції Суходольського“: „великий монарх“ має перемогти „німців“ й викликати польське побідне повстання, а в тексті Лелевеля кажеться, що той монарх поб'є москалів, та в т. зв. реляції Суходольського пропущено пророцтва тексту Лелевеля про з'єднання собі значення в Європі „мало відомого народу“ та про щастя України.

О. д-р Костельник у статті п. н. „Мойсей Вернигора, український Валаам“, друкованій у „Ділі“ за 1934 р., від 13 червня до 1 липня, вірить в автентичність пророцтв Вернигори, з винятком тих, що відносяться до „мало відомого народу“, під яким розуміє українців, та до „щастя України“, вважаючи їх підробленими для агітаційної мети. Проф. Генрик Мосціцький супроти того, що „немає ніде автентичного тексту“ пророцтв Вернигори, думає, що їхня „автентичність може підпасти сумнівові“.¹ Теофіль Коструба вважає пророцтва Вернигори за „фальсифікат, легенду, вигадану в часи упадку Наполеона“.² Подібно й проф. Вітовт Клінгер³ вважає пророцтва Вернигори „за фальсифі-

¹ Henryk Mościcki: Wernyhora. Ks. Marek. Warszawa, 1920, ст. 7 і 9.

² Теофіль Коструба: „Червона Калина“, 1933 р., ст. 44.

³ Witold Klinger: Wernyhora i jego proroctwa w świetle krytyki historycznej. „Przegląd Współczesny“, 1934, № 150, ст. 125.

кат чи апокриф з дуже виразною політичною тенденцією, що мала на меті ширити в польському суспільстві далеко задумані надії у зв'язку з уже початою повстанчою акцією". Коли візьмемо під розвагу скептичні слова самого видавця пророцтв Вернигори, Лелєвеля, з одного боку, а з другого боку докладність і подробиці тих пророцтв, що наступають по собі в хронологічному порядку,¹ прозорністю перевищують відомі пророцтва з Біблії й зраджують різні політичні орієнтації, мусимо прийти до висновку, що ті пророцтва — проста видумка й мали на оці покріпити польські серця надією відродження Польщі, а одночасно заохотити український народ до спільної боротьби з москалями для відбудови спільної Отчизни. Наша гадка тим більш обоснована, що одночасно кружляли по Україні усні пророцтва Вернигори, що виявляли думку здобуття вільної України. Еразм Ізопольський подає, що змістом тих пророцтв було, що Бог має Україну під своєю особливою опікою, що тільки за невиконання Божих наказів навістили народ: неволя, голод, зараза та війна, але лихо минеться й знову буде добре в Україні. Україна буде щаслива аж після кривавого бою, що має звестися між її оборонцями й ворогами на полях коло могили Сороки.² Проф. Володимир Антонович під час своєї подорожі по Україні чув іншу версію пророцтв Вернигори, зокрема, що прийде такий час, коли на горі села Македони з'явиться сам Вернигора на білому коні; це буде знак, що пора українському народові повстати й нищити панів; що це станеться, і що тоді людським трупом буде загачений Дніпро.³ Виходить із того, що пророцтва Вернигори не були одностайні; вони творилися залежно від середовища, де повстали, та що колорит і їхні тенденції походили від того середовища. Мабуть не підпадає сумнівові, що Словацький зужиткував у „*Śnie srebrnym Salomei*“ саме українську версію пророцтва Вернигори, чи, як він казав, „думи Вернигори“, а не — польську.

Задумуючись над питанням, чи загалом жив Вернигора й був історичною постаттю, проф. Мосціцький стверджує факт, що до вирішення того питання „певних відомостей не маємо“, але все ж таки вважає його за постать півреальну.⁴ Теофіл Коструба є тієї гадки, що Вернигора не був історичною постаттю, бо немає про нього документальних відомостей і що все, що кажеється про Вернигору, ніщо більше, як легенда.⁵ Натомість В. Клінгер думає, що Вернигора реальна постать, що вчасі листопадового повстання був у людській пам'яті ще живою постаттю,

¹ *Athenaeum*, 1843, т. III, ст. 53-54. Катерині Грушевській дякую за ласкаво зроблені потрібні виписки.

² Володимир Антонович: Автобіографічні записки. („Л.-Н. Вістник“, 1908 р., кн. IX, 399-400).

³ Henryk Mościcki, *op. cit.*, ст. 6 і 14.

⁴ Теофіл Коструба, *op. cit.*, 44.

і в ролі візійонаера та пророка мав славу, — отже піддержувати фікцію іншою фікцією хіба не було б цілі.¹ А о. д-р Костельник твердить рішуче, що Мойсей Вернигора є історичною особою, був великий ясновидець і жив у другій половині XVIII ст., про що свідчать відомости, що він уважає їх за історичні, бо вони годяться в головних точках: хто був, де й коли жив, і є усна традиція про нього, що збереглася в Україні. Питанням, чи загалом жив Вернигора, займався Еразм Ізопольський,² коли вірити його словам від 1827 р. За місцевими переказами в Корсуні Вернигора провів молодість у Січи, і що тільки в останніх часах Козаччини в пізньому віці осів у Корсуні, де старі люди показували місце, на якому стояла його хата. За переказами Вернигора був над міру сильний та відважний і складав пісні. Ізопольський публікує деякі пісні, згодом приписувані Вернигорі, одначе зо змісту й мови тих пісень показується, що вони, як під той час було в моді, фальсифікати. Вирази й фрази (взбиваються, взвити, недоброй свої долі, нех враги глумують з нас) показують, що автор не знав добре української мови; отже слід здогадуватися, що пісні, буцім Вернигори, походять із польського джерела — бути може їх автором був або сам Ізопольський або хтось із спольщеної української шляхти. В поданій Ізопольським легенді, можливо підробленій, що „Вернигора був завмер, а душа, що втікла з його тіла, блукала по країні вічності три дні, й бачила цілу прийдешність світа“, добачити можна джерело версій Лелевеля й Словацького, що Вернигора під час пророкувань впадав у магнетичний сон. У „Biblijoteczce Warszawskiej“, у зшитку XVI за квітень 1858 р., дивиться Ізопольський критично на Вернигору й перечить, буцім він, як дехто думає, був хлопом із Македонів. „Зо змісту деяких казок про Вернигору — пише Ізопольський — можна здогадатися, що прізвище „Вернигора“ було одним із тих, якими на Запоріжжі козаки звали своїх товаришів, а творилося воно випадково або в приложенні до чогось такого, що прозваного ним характеризувало, напр. Сірко, Білий тощо, отже й Вернигорою міг бути прозваний один із гарячих прихильників Мазепи, як Орлик, або може й сам Мазепа за те, що задумував ніби гору перевернути, повалити владу Росії над українським козацтвом“. Ізопольський на підсилення свого твердження пише, що питав старих людей у різних місцевостях у 1827-1829 рр. й пересвідчився тоді, що ті люди під Вернигорою розуміли прихильників Мазепи, Орлика, а навіть самого Мазепу. В'ячеслав Липинський думає, що легенда про Вернигору, що її приложили поляки до своїх політичних цілей і що відіграла велику ролу в історії народнього відродження спольщених українських шарів, повстала в Україні завдяки висиланим

¹ W. Klinger, op. cit., 133.

² Atheneum, 1843, III, ст. 47-52.

Орликом емісарам.¹ Теофіл Коструба прихилиється до гадки Липинського й твердить, що українську легенду про Вернигору переробила спольщена українська шляхта, яка бачила щастя України в сполуді з Польщею.² Володимир Антонович, будши в селі Македонах (Канівщина), з розмов із селянами довідався, що в тому селі є традиція, що в ньому родився Вернигора. Розказували йому тоді також, що Вернигора жив у Македонах і завів там школу бандуристів, яких понаучував пісень про козацтво й розпускав їх по світу. На думку Антоновича, Вернигора жив спочатком XVIII ст. і належав до своєрідної організації, заведеної Орликом і його сучасниками, що мала за мету пропаганду ідей вільної України.³ Коли додамо, що навіть Котляревський у своїй „Енеїді“ (III, строфа 107) поміщує в пеклі Мусія Вернигору („Був і Вернигора Мусій“), то мусимо згодитися, що дійсно жив Мусій Вернигора, був бандуристом, мав школу бандуристів і належав до головних емісарів Мазепи або Орлика, можливо Пилипа Орлика. Мусів бути сильний, відважний, сміливий пропагатор українських визвольних ідей, „забіяка“, коли Котляревський помістив його у свому пеклі й коли його постать озолотили численні легенди. Не дивно, що згодом популярність Вернигори й легенди, що оточували його, використали поляки, не конче тільки спольщена українська шляхта, для своїх політичних цілей, зокрема, щоб прикладом легендарної постаті Вернигори, відповідно переміненої, загрити український народ до боротьби з москалями за Польщу й Україну, за з'єдинену Польщу, отже за Польщу від моря до моря. Словацький, як бачимо, змалював Вернигору в „Беньовськім“ у дусі польської легенди, а в „Snie srebrnym Salomei“ в дусі української легенди з польськими симпатіями.

VI. „Гайдамаки“ Тараса Шевченка.

Вже д-р Василь Щурат ствердив і ми мали нагоду прослідити, що демократично-революційна пропаганда зробила Колівщину модною темою польських письменників. У російській літературі, зустрічаємо в тому часі також „героического повстанца, стилизованного в духе благородных злодеев романтической эпохи“⁴ і маємо твори, в яких виступають гайдамаки: Рилеева (1824), Подолінського (1828) або Порфірія Байського - О. Сомова (1829). Одначе широкого образу боротьби гайдамаків із поляками не знайшов Шевченко в творах московських письменників; натомість у польській літературі знайшов він твори, що найбільш підходили до матеріалу, що був у поета про Колівщину, що більш за-

¹ Z dziejów Ukrainy. Краків, 1912, ст. 662.

² Теофіл Коструба, *op. cit.*, ст. 46-48.

³ Володимир Антонович, *op. cit.*, 399-400.

⁴ Жирмунский: Байрон и Пушкин, Ленинград, 1924, стор. 283.

гострювали його фантазію й спонукували його зужиткувати той матеріал у поемі. Отже, за духом часу пішов і Тарас Шевченко, пишучи своїх „Гайдамаків“. Про зв'язок „Гайдамаків“ із „Вернигорою“ Чайковського згадував М. Дашкевич.¹ Др. Іван Франко був навіть гадки, що Шевченко написав „Гайдамаків“ під впливом тієї повісті.² А Іван Шпитковський твердив, що „Вернигора“ Чайковського просто „спровокував“ Шевченка написати „Гайдамаків“.³ Омелян Огоновський рівняв „Гайдамаків“ до „Zamku Kaniowskiego“, вище ставлячи поему Шевченка.⁴ Дашкевич твердив, що „Zamek Kaniowski“ мусів викликати велике враження на Шевченка, і що сліди того враження можна помітити в Шевченкових „Гайдамаках“.⁵ З польських істориків літератури рівняли „Гайдамаків“ до „Zamku Kaniowskiego“ — Корбут і Богдан Суходольський. Корбут писав, що Гощинський супроти Коліївщини зайняв становище дуже подібне до Шевченкового.⁶ А Суходольський⁷ бачить поважні „різниці“ поміж обидвома творами й признає, що подібності є, але „ані надто чисельні, ані надто сильні“. На нашу думку про вплив літературний чи ідеологічний „Вернигори“ на „Гайдамаків“ немає мови, — обидва твори стоять на зовсім противних бігунах; предмет мають, щоправда, той сам, але освітлення зовсім інше; при чому в реалістичнім з'ображенні подій та постатей Шевченко перевищив Чайковського. Обидва письменники годяться з собою тільки в поглядах на причини, що викликали Коліївщину. Чи дійсно „спровокував“ Чайковський своїм „Вернигорою“ Шевченка написати „Гайдамаків“, через недостачу відповідного матеріалу, вирішити трудно. Ближче від „Вернигори“ Чайковського стоять „Гайдамаки“ до „Zamku Kaniowskiego“ Гощинського щодо колориту й щодо зайнятого становища супроти гайдамаків. Але предмет обидвох поем інший: „Zamek Kaniowski“ займається тільки епізодом бунту в Каневі, коли „Гайдамаки“ Шевченка дають повний образ Коліївщини. Поема Гощинського строго епічна; поема Шевченка пронизана м'яким ліризмом, а подекуди навіть сентименталізмом. Автім деяка схожість може відноситися тільки до ситуацій пари коханків, до тону промов у Гощинського Небаби, у Шевченка благочинного, та елегійного закінчення обидвох поем. Словацький, очевидно, не читав „Гайдамаків“ Шевченка, а все ж

¹ Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: „Очерки исторіи укр. лит. XIX ст.“, СПетербург. 1888 р., ст. 224.

² Iwan Franko: Taras Szewczenko. „Kurjer Lwowski“, 1893 р., № 67.

³ Іван Шпитковський: „Гайдамаки“ Шевченка, як пам'ятка Коліївщини. „Записки Укр. Наук. Тов. в Києві“, т. XIV. ст. 71.

⁴ Д-р Омелян Огоновський; „Гайдамаки“. Поема Тараса Шевченка. Студіум, Львів, 1879.

⁵ Н. П. Дашкевичь, *op. cit.*, ст. 226.

⁶ Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej, tom V, ст. 28.

⁷ Bohdan Suchodolski, *op. cit.*, ст. 287—288.

таки дивним способом у „*Snie srebrnym Salomei*“ і в „*Гайдамаках*“ просвічує ідея вільної, й то гетьманської України.

Шевченко, подібно як Чайковський у „*Вернигорі*“, і як почав Словацький у „*Беньовським*“, малює в поемі великий образ Коліївщини. Поему закінчив Шевченко в квітні 1841 р. Про те, що діялося в Україні 1768 р., оповідає Шевченко так, як чув від „старих людей“, виправдуючи себе, що „надрукованого й критикованого нічого не читав“. Як виходить із „передмови“ до „*Гайдамаків*“, в основу поеми вставив поет оповідання про Коліївщину свого діда, поширюючи й окрашуючи його подробицями, взятими з інших уст. На образ Коліївщини, що його бачимо в золотих рямцях поета, склалися отже народні елементи, забарвлені симпатією та тенденціями українського народу. З того боку мусимо дивитись на Шевченкову поему, щоб зрозуміти її. І в народніх піснях не завжди історична правда виступає в своїй наготі, але зате відбиваються в них виразисто народня душа, народні переживання та суд народу про події.

Театр акції та народня традиція про Коліївщину були відомі Шевченкові, як мало кому. Адже поет народився в убогій кріпацькій сім'ї в Моринцях, і дитячі роки прожив у Кирилівці, селах, що положені в Звиногородському повіті, отже в центрі простору, де розгравалася Коліївщина. Моринці, мабуть, не відіграли жодної ролі в повстанні, зате Кирилівка була тим славна, що в тому селі задержався був гайдамацький ватажок Неживий, кирилівці брали з ним участь у погоні за грабіжником Гайдашем і можливо, деякі залишилися в його загоні.¹ Через Кирилівку переїздив сам Залізняк у товаристві героя „*Гайдамаків*“, Галайди, що про нього й досі вдержалася згадка в народній традиції. Про Галайду зберіглася навіть народня пісня, що надрукував Метлинський. У Кирилівці зберігався також червінець, що його дав Залізняк хлопцеві, який подобався йому за його моторність. Недалеко Кирилівки були Будища з лісом, озером та льохом, у якому були заховані шляхетські скарби, далі Вільшана, де перебував гайдамацький ватажок Іван Романченко,² містечко Лисянка, де відбулася різня схованої в замку шляхти, та інші села менш-більш голосні в історії Коліївщини. Шевченко малим хлопцем бачив ті місця, де Залізняк та Гонта „з свяченим гуляли“. Чимало мусіло ще жити за часів поета учасників у Коліївщині, що розказували про свої переживання в кривавих подіях. Доволі наслухався також поет про Коліївщину від свого діда, який, коли в хаті зібралось багато людей, оповідав про неї жваво та барвно. „*Сусіди*“ тоді — каже поет — „од страху, од жалю німіли“, і ніхто не помічав, що він, „мала дитина, у куточку плаче“. Не

¹ Яків Шульгин: *Начерк Коліївщини*, ст. 34.

² Яків Шульгин: *Начерк Коліївщини*, ст. 82.

дивниця тому, що поет з такою життєвою правдою, безпосередністю та динамікою зображує в своїй поемі історію Колівщини, в народньому дусі.

Головними джерелами, з яких Шевченко черпав історичні відомості до „Інтродукції“, що являється історичним вступом до „Гайдамаків“, є, як я доказав у своїй розвідці: „До генези й пояснення „Інтродукції“ до „Гайдамаків“ Т. Шевченка“, стаття Івана Петровича Шульгина, поміщена п. н. „Барская конфедерація“ в V томі „Енциклопедического лексикона“, виданого А. Плюшарем 1836 р. в Петербурзі, та другий том „Dziejów Królestwa Polskiego“ Ю. С. Бандтке; увагами Михайла Чайковського до повісті „Вернигора“ та твором псевдо-Кониського п. н. „Історія Русовъ или Малой Россіи“ (очевидно в рукописові) послуговувався поет, як другорядними джерелами. Згідно з Шульгиним уважав Шевченко за причини повстання Колівщини: 1) „чудовищное безначаліе“ в Польщі; 2) безуспішні зусилля короля Станіслава Августа покласти край „liberum veto“ і 3) повстання конфедерацій проти короля з сумними наслідками для Польщі. Гадку Шульгина про безладдя в Польщі підтвердив поетові неменш яскраво Бандтке, що пише в другому томі своїх „Dziejów“: „Nieład i nierząd w Polsce był powszechny... Porównano ją zatem do karczmy zajezdney, w której każdy, co chciał, to sobie pozwalał“. Хоча Шульгин писав, що король Понятовський не мав „ни одной изъ доблестей, нужныхъ для царя“ і був „без сили характера й волі“, а Михайло Чайковський називав його в „Вернигорі“ „московським агентом“, все ж таки Шевченко відкинув їхній гострий суд про короля, і, спираючись на слова Шульгина, що король прямував „къ уничтоженію liberum veto“, „умноженію войска“ і „сбору податей“, почував симпатію до нього за те, „що для Польщі „хотів добра, як дітям мати, а може й ще чого хотів“.

Чималі образи дісталися Шевченкові від польського суспільства за те, що, як докоряє Леонард Совінський,¹ у „Гайдамаках“ „postwarza najohydniej“ барську конфедерацію. Коли візьмемо під розвагу, що польські поети та історики оточили ореолом геройства постаті конфедератів, зрозуміємо обурення поляків проти Шевченка. Дійсно, в темному світлі зобразив поет конфедератів у своїй поемі. На його думку конфедерати „забули волю рятувати“, „полигалися з жидами“ й руйнували Польщу, Україну й Литву, ширячи вбивства та пожежі. Згідно з народньою традицією вплив надто поет в основу своєї поеми епізод гаданого вбивства конфедератами жорстоким способом титара. Досліді виявили, що справжню історичну подію про Данила Кушніра народ, а за ним у добрій вірі й Шев-

¹ Leonard Sowiński: Taras Szewczenko. Wilno, 1861, стор. LV.

ченко, переіменили й зв'язали з барськими конфедератами. Однак, страшна подія була перед барською конфедерацією й перед Коліївщиною 1766 р.

Конфедерати залишили в пам'яті українського народу якнайгірші спогади, і Шевченко виразно каже, що про конфедератів пише так, як розказували йому люди, „котрі їх бачили“. Яке величезне враження зробила трагічна смерть Данила Кушніра на український народ, найкращий доказ, що Залізник, як знаємо зо свідчень гайдамаки Байрацького, вживав її як агітаційного засобу проти поляків.¹ А що ті спогади коренилися в дійсності, свідчать численні зізнання гайдамаків під час слідства у Києві, що до участі в гайдамацькому русі спонукала їх чутка, що конфедерати переслідують православну віру в Україні та що з конфедератами борються московські війська, як з ворогами. Леонард Совінський каже, що Шевченкові народня традиція могла помішати суть речі з найбільш брехливими оманами, а все ж таки, на його думку, не можна вибачити поетові такої помилки. Однак забуває Совінський, що Шевченко не тільки на основі народньої традиції, але також на основі статті Івана Шульгина, якому вірив, як історикові, не міг виробити собі прихильного суду про конфедератів. Навпаки, стаття Шульгина тільки утвердила його в недобрій оцінці діяльності конфедератів, бо в тій статті зроблено висновок, що конфедерати „востаніємъ своимъ навели только ужасъ и опустошеніе на свою землю, терпѣвшую одинаково и отъ своихъ, и отъ чужихъ“ та спричинили Коліївщину а накінець і розбір Польщі. Не можна кінець-кінцем заперечити, що Шевченко не мав автентичних відомостей про барську конфедерацію, а що були в нього помилкові про неї відомості, найкращий доказ, що помішав барську конфедерацію з радомською, а Паца поставив нарівні з Пулавським, провідником барської конфедерації.

VI. „Гайдамаки“ Тараса Шевченка.

На образ Коліївщини склався в Шевченка ланцюг сцен, що починаються посвяченням ножів у Чигирині, акінчаються різнею в Умані. В Чигирині, в дуброві над Тясмином, „против ночі Маковія“, зібралися гайдамаки, старі й малі, й очікують урочистости. Гомонять і прислухаються до співів кобзаря. Під дубровою пасуться коні, стоять „вози залізної тарані“, „гостинець щедрої пані“, цариці Катерини. Незабаром ударили в дзвони, з'явилися попи, дяк та корогви. Дяк співав, а попи пішли „з кадилами, з кропилом поміж возами“ й посвятили ножі. Тоді благочинний відізвався до громади, нагадав кривди, й гарячим словом закрив до боротьби з польською шляхтою. Минуло свято Маковея. Задзвонили всі дзвони по Україні й закричали

¹ О. Гермайзе: *op. cit.*, 42.

гайдамаки: „Гине шляхта, гине! Гине шляхта! Погуляєм та хмару нагрієм“! Горять: Медведівка, Сміла, Корсунь, Канів, Чигирин і Черкаси. „І кров полилася аж у Умань“. „Кругом пекло: гайдамаки по пеклу гуляють“. У Черкасах справив Залізник „червоний бенкет“. „Улиці, базари крились трупом, плили кров'ю“. І по українських селах діялося не інакше. Виросли шибениці. „На улицах, на розпуттях собаки, ворони їдять шляхту, клюють очі“. Хати порожні. „Жінки навіть з рогаками пішли в гайдамаки“. З Черкас рушив Залізник із гайдамаками далі. Мандрували лісами, ярами. За ними йшов Галайда, палаючи пімстою в серці за те, що шляхта вбила титаря й забрала з собою того ж доньку, його наречену. Вже минули Воронівку, Вербівку, Вільшану, минули коршму, де Галайда гнув був спину в наймах у жида, аж зайшли в село Будища, у ліс, де на деревах були поховані конфедерати. Гайдамаки позбивали конфедератів із дерев, і, упоравшись з ними, потягли у Лисянку. Сутінок. Над Лисянкою показалася заграда. Залізник і Гонта закурили люльки з гайдамаками. Кривавий бенкет. „Гнилий Тікич кров'ю червоніє шляхетською“, жидівською. Палають селянські хати та шляхетські будинки. Плач, стогін, благання та проклони. Гайдамаки не знають милосердя. „Як смерть люта, не вважають на літа, на вроду“. „Всі полягли, всі покотом“. Ані живої душі не осталось у Лисянці. Кругом пекло червоніє.

У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.

Тимчасом на базарі серед трупів і пожежі бенкетують гайдамаки, а кобзар грає їм та приспівує. Погуляли й пішли. „Від Києва до Умані лягли ляхи трупом“. „Гайдамаки Умань обступили опівночі; до схід сонця Умань затопили“. Покотилися по базару „кінні народові“, покотилися „малі діти і каліки хворі“. „На базарі, як посеред моря кривавого“, стоять Залізник та Гонта й закривають до убивств. Аж ось гайдамаки ведуть єзуїта з двома хлопцями Гонти. »Оце твої діти! — каже єзуїт — ти нас ріжеш — заріж і їх: вони католики! Поки невеликі, заріж і їх, бо виростуть, то тебе заріжуть!“ « Задумався Гонта, але присягав, що різатиме католиків, отже, »щоб не було зради«, »махнув ножем« і — по хлопцях. Після злочину охопило Гонту божевілля; »взяв Максима; пішли вздовж базару, і обидва закричали: Кари ляхам, кари!« І дійсно, карали їх страшно. Базиліянську школу, де вчилися діти Гонти, сам Гонта зруйнував.

Гайдамаки
. . . об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі ляхів мордували —
Душі не осталося...

І знову гайдамаки на базарі ставили столи й вечеряли. Гуляли гайдамаки. А тим часом Гонта, очунявши, впав у розпуку, взяв на плечі мертві діти, побіг темними вулицями за місто, свяченим ножем викопав яму й поховав їх, накривши червоною китайкою.

Як бачимо, не жалував Шевченко чорних та яскравих фарб для свого образу Коліївщини; не зупинився перед найсильнішими контрастами, щоб змалювати жах та огиду безжалісного нищення себе двома народами; не залишив ні однієї кривавої та жорстокої сцени, якої не освітив би блискавками свого затривоженого духа. Подібні сцени, як у поемі „Гайдамаки“, зустрічаємо тільки у Гої, автора сцен із визвольної війни та „Военного горя“ (Los Desastres de la Guerra). Не знаємо, чи Шевченко мав спромогу бачити коли гравюри або репродукції образів Гої, та не в тому річ, чи він бачив їх, чи ні, а в тому, що в зображенні сцен із кривавої людської боротьби душі обох малярів дуже подібні до себе. Обидва не вагалися малювати шибениці, вбивства, пожежі, насильства, дикі знущання, купи трупів, що валяються в калюжах крові, та жінок, що беруть участь у кривавому ділі. Думаємо, що обидва творці одну думку мали, малюючи остогидні та жорстокі сцени, і що в обидвох мистцях одним ритмом било серце, коли олицетворили свої візії та переживання в образи, пройняті страхом та остогидою.

Шевченко пише в передмові: „Про те, що діялось на Україні 1768 року, розкакую так, як чув од старих людей: надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря — правда, бо ще є люди, котрі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кривавого діла, може виведені в мене не так, як вони були, — за се не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде! коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: „Коли старі люди брешуть, то й я з ними“.

Шевченко стверджує отже, що зміст поеми „Гайдамаки“ взятий із народньої традиції, що провідники кривавого діла, Залізняк і Гонта, може не зображені ним такими, якими в дійсності були, що Галайда наполовину видуманий, і що не все те, про що розказував поетів дід, походило з особистих переживань та спостережень. Іншими словами, Шевченко убрав у письменну форму усну народню традицію про Коліївщину й сам дивився критично на історичну основу та автентичність портретів героїв своєї поеми. Маючи в пам'яті отсе признання Шевченка, можемо як слід оцінити, наскільки Шевченкові „Гайдамаки“ можна вважати за джерело до історії Коліївщини. Подібним пи-

танням займався вже давно проф. Володимир Антонович і прийшов до висновку, що трактування поетичних творів за історичний матеріал, хоча історична доба змальована в них вірно, з погляду строгої критичної аналізи фактів, уважати треба за хибне. Оцінюючи з історичного боку Шевченкових „Гайдамаків“, ствердив Антонович, що Шевченко вірно зрозумів і намалював усі дійсно трагічні обставини України в другій половині XVIII ст.; що вірно зрозумів і освітлив взаємний стосунок трьох груп людності з того часу в Україні, а саме — польську шляхту, жидів та селян, і що найліпше намалював типи селян, що бачили правоту по своему боці і яких довгі утиски довели до озвірення. Високо оцінив також Антонович намальований поетом тип благочинного, який „народню правду освячує свідомим словом“.¹ Іван Шпитковський, як добре помітив Б. Навроцький,² розглядаючи „Гайдамаків“ як історичну пам'ятку Колі́вщини, попав у суперечність, роблячи їх залежними від „Вернигори“ Чайковського в історичній площині. Що більше, Шпитковський закинув Шевченкову основу стільки схожістями й просто позичками, можливими й нереальними, на його думку, взятими від Чайковського, що під їхніми шарами та основа сталася сливе невидимою. А все ж таки не „Вернигора“ Чайковського являється й є основа „Гайдамаків“, тільки власне усна народня традиція про Колі́вщину, до якої здебільшого признається Шевченко. А втім і сам Шпитковський з'увів відшукати її в Шевченковій поемі після мольовної аналізи, і з деякою обережністю прийняв за джерело до історії Колі́вщини: 1) свято в Чигирині, 2) кривавий похід Залізняка, 3) епізод у Гупалівщині, 4) заборону посвячувати вінки в Кирилівці, накінець 5) червінець, дарований хлопцеві Залізняком.³

Безсумніву, гарно вирізьблена поетом постать кобзаря Волоха завдячує своє повстання оповіданням поетового діда. Червоні бенкети в Черкасах і в Лисянці, різня в Умані, засновані на оповіданнях поетового діда та старих людей, намальовані поетом із великим реалізмом, і майже не можна сумніватися, що відповідають історичній правді. Не відповідає тільки правді, буцім гайдамаки висадили в повітря замок у Лисянці, бо Ліпоман після події жив у тому замку три роки й бачив у ньому криваві сліди.⁴ Портрети Залізняка й Гонти нарисовані сильною рукою, і зображують їх такими, якими їх уявляв собі народ, а здається, що такими мусіли бути в дійсності. Тільки що Гонта не вбив

¹ Про твори Шевченка історичного змісту. „Правда“, у Львові 1889, II, ст. 337—340.

² Б. Навроцький: Гайдамаки Т. Шевченка, 1928, ст. 13.

³ Іван Шпитковський: „Гайдамаки“ Шевченка, як пам'ятка Колі́вщини. „Записки Укр. Наук. Тов. в Києві“, т. XIV, ст. 82.

⁴ Bunt Hajdamaków na Ukrainie w r. 1768, wydanie Edwarda Raczyńskiego. Poznań, 1842, ст.; 36 і 161.

своїх хлопців. Павло Младанович розкажує, що він під той час мав чотири дорослі дочки й сина, який перед різнею виїхав був із Умані. Кребсова оповідає, що в Гонти були шляхетські маніри, і хоча мемуаристи не мали за що любити його, розказують, що й серед пожежі та вбивств ворушилося в ньому людське серце. Сам Шевченко признає, що Галайда наполовину видуманий. Не знаходимо його прізвища в реєстрі визначніших гайдамаків, але за те здибаємося з його прізвищем у народній пісні і в народньому переказі, що показують, що Галайда стояв із своїми хлопцями в лісі недалеко від Лисянки.¹ Виявляється отже, що Галайда жив, але його слава була чисто місцева. В одному з листів докоряв Куліш Шевченкові, що в його поемі поляки не ставлять опору гайдамакам.² Однак Кулішеві докори, як тепер бачимо, маючи під рукою різні мемуари, не виправдані. В мемуарах немає й сліду, наче дійсно поляки zorganizували були проти гайдамаків якусь поважнішу оборону, — в Лисянці й Умані просто відчинено їм браму, а замку в Білій Церкві, як каже Ліпоман, не здобули тільки тому, що стояв на горі й гарматні кулі не дозволили їм наблизитися до міста, що було нижче положене.³ Критика підкреслює, що Гонта порозумівся з Залізняком під Уманню, а в Шевченка діють разом уже в Лисянці. Очевидно, що Шевченкова згадка, буцім Гонта виступав оружно проти поляків на Поділлі чи на Поліссі, помилкова,⁴ але не можна виключити здогаду, що Гонта порозумівся з Залізняком раніше, і що діяв із ним у-купі вже під Лисянкою. Старі люди ще сьогодні оповідають, що Гонта й Залізняк у Лисянці „таке робили, що Господи“, і досі показують яр, де стояв Гонта з козаками, і те місце, на якому стояла хата, в якій „стояв з гайдамаками, а відтіля й на Лисянку наступав“.⁵ Народню традицію підсилюють мемуари Адама Мощенського. Як пише він, воєвода Потоцький з боязні, щоб барські конфедерати не забрали йому надвірних козаків, велів вивести їх на степ над ріку Синюху близько границі, де були „залишені собі самим“ під командою Гонти й інших. Жиди доносили тоді губернаторові в Умані про переговори Гонти з Залізняком і Гонта за те мало що не пожив смерті. Опісля, коли полковники одержали наказа вертатися в Умань, козаки, йдучи на Лисянку, наблизилися до річки Тікич, там уночі Гонта порозумівся з Залізняком і рано під Папузинцями з ним з'єднався.⁶

¹ Б. Навроцький, *op. cit.*, ст. 86—88 та 375—377.

² Україна, Київ, 1925 р., ч. 1—2, ст. 82.

³ Bunt Hajdamaków, *op. cit.* ст. 37.

⁴ В. Доманицький: Критичний розслід над текстом „Кобзаря“. У Києві, 1907, ст. 39.

⁵ Б. Навроцький, *op. cit.* ст. 375.

⁶ Adam Mosz (czeński): Rzeź humańska 1768 r. „Przegląd dziejów polskich“, cz. III, Poitiers, 1839. ст. 32.

В тому часі, коли Шевченко писав „Гайдамаків“, було кілька давніх мемуарів про уманську різню, жидівських та польських, як Хоєцького й Макульського, а з новіших Адама Мощенського, опублікованих 1838 р. та Кребсової в „Oređowniku Naukowym“ за 1840 р., одначе Шевченко, як сам признає, про них не знав і не читав їх. Не можемо отже дивуватися, що Шевченко, спираючися тільки на усній традиції й частинно на відомостях, узятих із „Вернигори“ Чайковського, поробив у своїй поемі трохи історичних помилок. Антонович, Кониський і Доманицький уже раніше вказували ті помилки, а зокрема, що Гонти не вбив своїх дітей, що повстання не тривало рік, що смерть титаря мала місце перед барською конфедерацією й серед інших обставин, що Пау не був провідником барської конфедерації, що гімн „Jeszcze Polska nie zginęła“ повстав після барської конфедерації та що жіночий Лебединський монастир засновано що тільки 1779 р. В примітці до „Гайдамаків“ написав Шевченко, що Залізняк, почувши про страшну смерть Гонти, „заплакав, занедужав, та й умер“, а гайдамаки поховали його в степу над Дністром, але поправді він помер у Нерчинську, в каторзі.

Ані в свідченнях гайдамаків підчас слідства, ані в мемуарах немає згадки, щоб гайдамаки святили ножі, а проте дивним способом закоренилася версія в польському письменстві, як у Гошинського, Чайковського, Словацького, Грози, що гайдамаки, поки пішли в похід, святили ножі. Джерелом тієї версії була, очевидно, усна, українська народня традиція, з якої ту версію взяли польські поети, а також і Шевченко. Ще сьогодні оповідають собі українські селяни, що в селі Залізнячці, 8 верстов від Звиногородки, були кузні, в яких ковали кували для гайдамаків ножі, „а святить їздили до Чигирина, а трохи послі, то вже й святили тут“, над Тікичом у криничці, що зветься „Чернече“, бо „чернець святив“. Чи народня традиція спирається на дійсності, трудно вирішити. В кожному разі правда, що гайдамацький похід починав молебень. Залізняк казав у слідстві, що дійсно перед походом відправлено в Мотронинськім монастирі молебня. Про молебня перед походом свідчили й інші гайдамаки. Нечипір Кожухар казав: „Железняк со всеми собравшимися там запорожскими и полскими казаками, коих всех было до тысячи до трехсот человек, отслужив в оном Матренинском монастыре молебен, при чем в церкви были одни только их начальники, и по отправлении молебня, выступив из того монастыря пошли к полскому городу Умани чрез польские местечки Богуславль и Лысянку“.¹ Домінік Завроцький оповідає в своїх мемуарах, що молебня відправлено в Зелені Свята 18 мая ст. ст., в день храму; що ігу-

¹ Б. Навроцький, *op. cit.*, 365—368.

² О. Гермайзе, *op. cit.*, ст. 39.—40.

мен Мотронинського монастиря Мелхіседек Яворський підробив указа цариці, що наказував різати поляків та жидів, та що той указ після Богослуження прочитав чернець, кажучи, що, коли б хто міг, але не хотів виконати того указа, той буде покараний публичною й суворою смертю.¹ Дату Завроцького потвердив гайдамака Кирило Буговий, який сказав, що перший відділ Залізнякавого війська вирушив у похід на першому тижні Петрівки, отже після молебня на Зелених Святах.² Завроцький розказує, що кривавий похід Залізняка почався від села Куликівці, в Жаботинському ключі; що опісля повбивано значне число шляхти в Жаботині; що з Жаботина пішли гайдамаки до Черкас, там здобули замочок „chroniących się w onym Polaków i Żydów u kogo tylko w onym zastali, żadnego życiem nie darowali“; що з Черкас пішли до Сміли, де „takowoż tyranie czyniąc, iako w Czerkaside“; що рушили до Корсуня, з Корсуня до Лисянки і там, „uczyniwszy wielkie zbrodnie“, пішли до Умані.³ Таку саму лінію кривавого походу Залізняка нарисували й гайдамаки в своїх зізнаннях. Як бачимо, і молебень перед походом, і промова ченця, і шлях, по якому повів Шевченко своїх гайдамаків, відповідають історичній правді. Чому Шевченко, згідно з Чайковським, прийняв день Маковея за початкову точку Коліївщини — не знаємо.

Історичні події хронологічно наступали по собі скоро. В суботу 7 червня ст. ст. прийшла до Умані відомість про погром у Лисянці, в понеділок 9 червня в дві години по обіді появилися гайдамаки під Уманню, а в вівторок 10 червня коло 11 години пополудні почалася різня в Умані. Гайдамаків арештували московські війська 27 червня ст. ст. Сама Коліївщина тривала від 18 мая ст. ст. до 27 червня ст. ст., отже не цілий рік, як у Шевченка. В слідстві казав Залізняк, що до Умані ввійшов без опору, із стратою одного чоловіка. „Поляков, жидов, а при том и тех, кои и во услужении конфедератов были веры греческой, поколото немалое число — розказує він, — а сколько заподленно, знат не могу, однако думаю не менее, как всех мужеска і женска, даже до сухих младенцов тысячи две человек поколото“.⁴

Показується, що Шевченко за основу поеми „Гайдамаки“ взяв усну народню традицію й розумів історію Коліївщини в народньому дусі, отже в дусі іншим, як у польських мемуарах. Доповнення народньої версії подробицями Чайковського слід уважати згідно з дослідями Б. Навроцького за дрібні.⁵ Шевченко не мав, очевидно, заміру

¹ Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину. Подав Іван Шпитковський, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. ХСVII, ст. 52.

² О. Гермайзе, *op. cit.*, ст. 42.

³ Домінік Завроцький, *op. cit.*, ст. 53. (Записки ХСVII).

⁴ О. Гермайзе, *op. cit.*, 46—47.

⁵ Б. Навроцький, *op. cit.*, ст. 273.

писати віршом історію Коліївщини, а тільки історичну поему. З тієї точки виходячи, мусимо оцінювати його поему, як історичну пам'ятку.

Згідно з історичною критикою вважати треба оповідання про Коліївщину поетового діда та інших старих людей за спогади селян, наочних свідків, а навіть учасників повстання з перед п'ятидесятикількох років. Психологічно беручи річ, у спогадах того рода допустити треба неточний аналіз вражень та сумішку різних фактів. Як аналіз подій виявив, у Шевченкових „Гайдамаках“ дійсно можна помітити історичні помилки та неточності. Коли візьмемо під розвагу, що історичні факти перейшли через фільтр психології та ідеології селянина, а надто, що з природи речі в поемі грала ролю фантазія та інтуїція поета, можемо прийняти спогади про Коліївщину, що творять основу Шевченкових „Гайдамаків“, за джерело з другої руки, хоча мають вигляд сучасного свідчення, і треба ставитися до них з великою обережністю.

В польській opinii вважається Шевченкових „Гайдамаків“ за великий гріх супроти польського суспільства. Леонард Совінський,¹ який сам уважав за конечне перекласти „Гайдамаків“, докоряє Шевченкові, що не задоволься вибором теми, а „захотів реабілітувати вчинок, що в очах історії залишиться назавжди найбільш остогидливим злочином“, та, що є він недобрий християнин, бо його пісня — це „звіряча жадоба, затровна ненавистю та пімстою, що бухає кров'ю та полум'ям“. Генрик Сенкевич,² запитаний редактором „Kłosów Ukrainkich“ за його гадку про Шевченка, написав: „Щодо Тараса Шевченка, читав я „Гайдамаків“ та інші його твори, поки став писати „Ogniem i mieczem“, отже буде тому більш тридцять років. Із тих давніх часів залишився в мені мрячний спогад поета великої руки, ворожого москалям, але також і нам — в тому самому або й вищому ступені. Бути може, що є в тому нота ненависти виключно хлопської, транспонована на народній тон. Не хочу й не можу того тепер рішати“. Францішек Равіта Гавронський³ бачив теж у „Гайдамаках“ ідею пімсти „без національної або навіть політичної цілі“, натомість заперечив, будім Шевченко був „поетом ненависти“, хоча той епітет „має вигляди правди“. Легко зрозуміти, звідки взялися згадані обвинувачення, роблені поляками Шевченкові. Коли дивимосся на образ з перевагою яскравих кольорів, то око в першій хвилині вражають власне ті гострі кольори, і вони залишають у нас найсильніші враження, натомість зм'якшені, лагідні, делікатні, діють на нас заспокоюче що тільки пізніш, коли

¹ Leonard Sowiński, op. cit., ст. LIV—LVI.

² List Sienkiewicza z daty Warszawa, 20 lutego 1914 r. Kłosy Ukrainkie, Kijów, 27 lutego 1914 r., № 1, ст. 10.

³ Fr. Rawita-Gawronski: Taras Szewczenko i my. Kłosy Ukrainkie. Kijów, 27 lutego 1914 r., № 1.

проміне перше сильне враження від горючих кольорів. Так само мається річ з „Гайдамаками“: хто читав їх уперше, з усією силою накидалися його уяві яскраві образи, повні крові та диму, проклонів та плачу, вбивств та пожежі, і ті саме образи сіли на дно душі читача, врилися в неї гостро і як кошмар безпокоїли її. Тим більше враження мусіли „Гайдамаки“ зробити на польського читача, коли в дзеркалі Шевченкової поеми побачив себе не в ролі героя, а в ролі кривавої жертви. Дуже добре означив те враження письменник із такою вразливою уявою, як Сенкевич, що після тридцяти років не міг позбутися враження, якого дізнав був при читанні „Гайдамаків“, і коли нагадали йому Шевченка, в його душі воскрес зараз „мрячний спогад“ про поета, який колись сильно вдарив був по його нервах, і в його душі відізвався тільки один гострий скрегіт — „нота ненависти виключно хлопської“. Не дивота, що сучасні Шевченкові поляки, в часах, коли ще цвіла панщина, дивлячись на образ, на якому ще не засохла свіжа фарба, обурювалися, що Шевченко викликає нову гайдамаччину. А все ж таки, коли вглибимося в болем просичені Шевченкові вірші, й спокійно, без упередження пошукаємо ідей у поемі, зникне поет пімсти та ненависти, й стане перед нами поет вселюдської любови, справедливости й братерства.

Чи Шевченко дійсно в своїй поемі славив Коліївщину? Чи дійсно сів він зерна, затроєні ненавистю та пімстою й хотів викликати нову Коліївщину? Чи дійсно в Шевченка була варварська душа, позбавлена національної або навіть політичної мети? Шевченко прагнув волі для свого народу, домагався справедливости й шукав братерства. Його серце боліло й кривавилося, коли замість любови довкола себе бачив заздрість та ненаситність. На землі міг би бути рай, але люди не хочуть раю. Вони хочуть крові та пекла. Немає кінця людському горю. Немає сили, що поклала б кінець людській крові та злобі. Так було, — і так, мабуть, буде до кінця людського життя:

Треба крові брата, крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті.

Коли пересувалися перед очима поета криваві сцени Коліївщини, не затирав він рук з радости, тільки болів і питався:

Защо люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
Жити б та брататься!

Такі рефлексії родилися в душі поета, коли він писав „Гайдамаків“. Чи можна тому називати його сівачем затроєних зерен ненависти та пімсти?

Гавронський писав, що „местники соціальної кривди в „Гайдамаках“ до поняття „держави“ й „панування“ не

прив'язують ніякої ваги, ніякої національної мети, навіть класової, і не лучать з ним політичної ідеї й поготів; навпаки, розуміють його дуже низько, я сказав би — по-варварськи, як уживання, лінощі, достаток, часто сваволлю надуживання, що виросла буйно в якусь гулящу дикість". Гавронський облепив собі досліди скомплікованих соціологічних явищ в Україні, склавши собі теорію, що в українській крові є етнічні елементи туранські, що недоцільно вибухають і як вулкан сіють знищення; не добачив він теж жодної конструктивної ідеї в поемі „Гайдамаки“, вважаючи її тільки за вибух „гулящої дикости“.¹ Але помилився Гавронський, бо, будучи наперед упередженим до Шевченка, переочив, що Шевченко, власне, належав до тих, що підсували „темній розгнuzданій юрбі“ гасло боротьби за державну незалежність України; Шевченко навіть не поповичеві Тименкові, як Словацький, але просто пролетареві з пролетарів Галайді поклав в уста ідею вільної України:

Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе,
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
„Ні жида, ні ляха!“ А в степах України —
Дай-то Боже милий — блисне булава!

Обвинувачення, що Шевченко, пишучи „Гайдамаків“, хотів викликати нову Коліївщину, є таке саме, як коли б ми в тому хотіли обвинувачувати Гоцинського, або коли б ми твердили, що Гоя своїми образами та гравюрами, яких змістом остогидливі та криваві воєнні сцени, хотів викликати в серцях своїх земляків любов до пожарів, насильства та вбивства. Коли порівняємо „Гайдамаків“ із циклом воєнних сцен Гої, приходимо до висновку, що з уст обидвох добувалися на вид воєнних жорстокостей тільки слова різкого осуду: „варвари!“ („bárbaros“!), „і вони, як дикі звірюки!“ („i son fieras!“) „чи на те ви родилися!“ („para eso habeis nacido!“).

Шевченко не мав заміру реабілітувати Коліївщину, як думав Совінський, а тим менше не хотів її апотеозувати. Провідну ідею, яку мав він, пишучи „Гайдамаків“, висловив в епілозі до них: „Слава Богу, що минуло!. А надто, як згадаєш, що ми — однієї матері діти, що всі ми — слов'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини й внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря й до моря слов'янська земля!“

¹ Fr. Rawita-Gawronki: Historia ruchów hajdam., 1901, I.

VII. Висновки.

З наших дослідів виявляється: 1) Гощинський, Словацький і Шевченко інтуїтивно розподілили поміж себе криваві події Коліївщини, а саме: Гощинський змалював епізод у Каневі, Шевченко дав велике полотно уманської різні, а Словацький яскравими барвами описав епілог Коліївщини — бунт Тименка; Словацький надто планував зобразити в „Беньовськiм“ похід Залізняка від Жаботина до Умані, але з його широкого плану залишилися тільки фрагменти; 2) Гощинський і Шевченко дали назагал вірний, реалістичний образ Коліївщини, особливо Шевченко, що з огляду на малярський елемент та натуралізм у змалюванні стоїть нарівні з геніальним еспанським малярем Франсіском Гоя; Словацький, щоправда, закрасив свій образ містицизмом, але й у його образі „Срібний сон Саломеї“ змальований вірно трагічний тип бунтаря Тименка, а в його „Беньовськiм“ змальований чудово козацький бій „табором“; 3) Гощинський, Словацький і Шевченко, йшовши за романтичною модою, героями своїх творів учинили бунтарів, українських коліїв, і виявили в їх змалюванні своє чутливе серце, гуманність та толеранцію; 4) щодо ідеології Гощинський, Словацький і Шевченко розкрили в своїх творах криваву рану стосунків польської шляхти до українського народу, зосібна до селян загалом, і Гощинський та Шевченко остерігали Польщу перед новою Коліївщиною, а з творів Словацького („Sen srebrny Salomei“) і Шевченка („Гайдамаки“) проблискує й ідеал вільної України, у Словацького в союзі з Польщею.

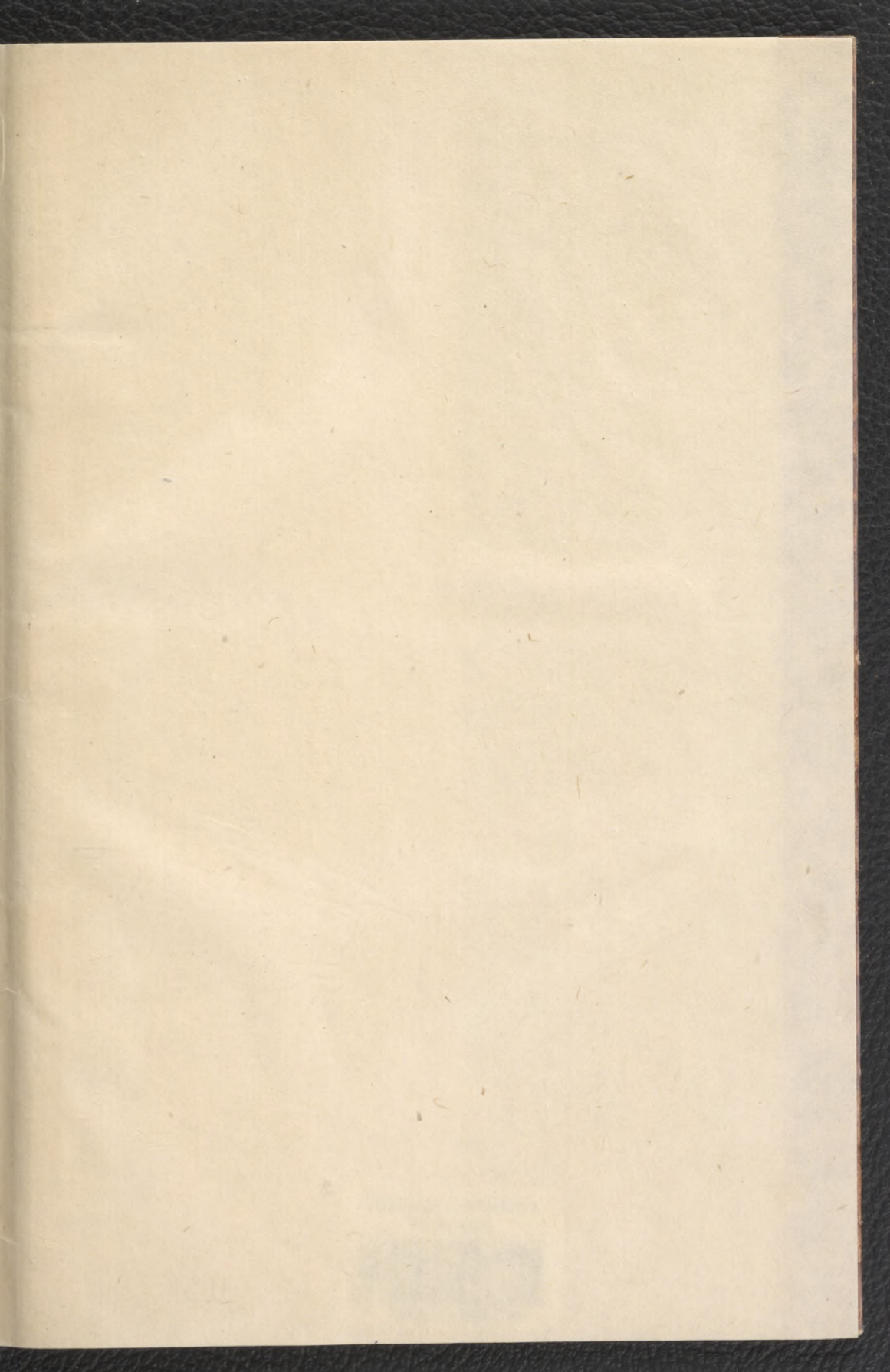

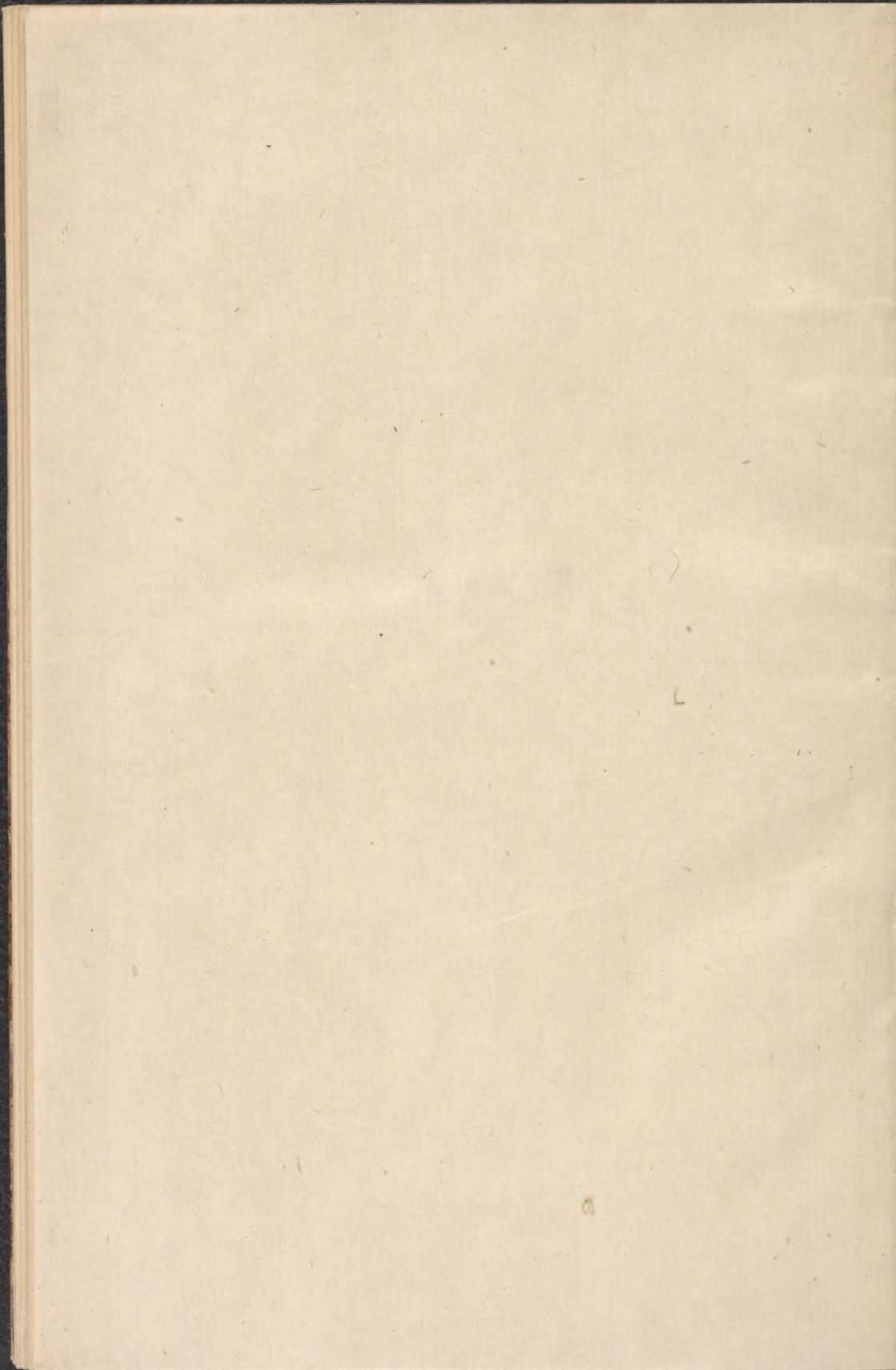
3655/32

12 MARZ 1937

D. S.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001018585535

BN

BIBLIOTEKA
NARODOWA

619131
